

вались наймитсько-незаможницькі групи при колгоспах.¹³⁸ Залучення до таких груп всієї сільської бідноти та робітників, відряджених спеціально для роботи на селі, не лише розширювало соціальну опору режиму, а й посилювало пролетарський вплив на селі.

З перенесенням ваги на наймитсько-незаможницькі групи діяльність організацій КНС повністю виходить з поля зору радянських та партійних органів. Компанія перевиборів керівного складу КНС, що відбувалась в січні-лютому 1930 р., була останньою в республіканському масштабі, якій було приділено увагу. Голова Тульчинського ОПК, підводячи підсумки передвиборної компанії констатував: “Компанія перевиборів КНС не розгорнута, РПК не забезпечили керівництво, біднота та батраки не втягнуті, чистка небажаного елемента не проводиться”.¹³⁹

В результаті чисельність організацій КНС на Поділлі, яка на січень 1930 року досягла 223282 чоловіки і була найвищою за весь період їх діяльності (див. додаток Д), наступні два роки помітно зменшується. Не сприяло активізації роботи комнезамів Поділля і утворення за директивою ВЦКНС від 24 лютого 1932 року Вінницької обласної організації КНС.¹⁴⁰ Інструктор Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян М. Наумов, аналізуючи стан комнезамів Поділля в доповідній записці в червні 1932 року, писав: “Робота районних та сільських організацій КНС останній час зовсім в занепаді, не кажучи про облКНС, який майже припинив роботу”.¹⁴¹ Такий стан повністю відповідав настроям радянсько-партійного керівництва, яке з перемогою над селянами-власниками не відчувало потреби в подальшому існуванні таких організацій.

Визначаючи місце комнезамів в системі влади, варто зупинитись і на взаємовідносинах КНС з органами влади на селі - сільськими радами. Адже, лише прагнення до захоплення політичної влади в українському селі змусили більшовиків України погодитись на створення паралельно з радами комітетів незаможних

**Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського**

П.С. ГРИГОРЧУК, О.А. МЕЛЬНИЧУК

**КОМІТЕТИ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН
НА ПОДІЛЛІ
(1920-1933рр.)**

Вінниця 2001

ББК 63.3 (4УКР – 4ВІН) 62

Г 32

УДК 947.084. 5/6 (477.43/44)

Григорчук П.С., Мельничук О.А.

Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.).

– Вінниця: ВДПУ, 2001. – 153 с.

У монографії на основі широкого кола джерел висвітлюється діяльність класових політичних організацій сільської бідноти – комітетів незаможних селян (КНС), які були використані більшовицькою партією для проведення аграрних соціалістичних перетворень в подільському селі в 20 – 30-ті роки ХХ ст.

Для науковців, студентів, а також усіх, хто цікавиться проблематикою аграрної історії України і Поділля

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету, протокол №6 від 28 лютого 2001 року.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор А.Т. Давидюк

доктор історичних наук, професор Ю.І. Поп

ISBN 966-02-0694-3

© П.С. Григорчук, О.А. Мельничук, 2001

©Вінницький державний педагогічний університет імені

Михайла Коцюбинського, 2001

відродження комнезамів у формі владної структури. Проте, постановою ЦК ВКП(б) “Про організацію бідноти від 29 жовтня 1929 року” ця ідея була розцінена як “троцькістсько-ліквідаторська, що веде до популяризації контрреволюційного лозунгу куркульської селянської спілки”.¹³² Таким чином, виступаючи за пожвавлення політичної активності комнезамів, партійний центр не бажав зміни статусу самих організацій.

Така позиція адекватно позначилась на відношенні радянських та партійних органів до організацій КНС на Поділлі. Так, секретар комфракції Могилівської окрКНС у вересні 1929 року сповіщав бюро окрпарткому про повне ігнорування роботи КНС.¹³³ У звітах Кам’янецької та Проскурівської КНС теж зазначилось, що сільські парторганізації звертають увагу на КНС лише при необхідності проведення відповідальних компаній на селі.¹³⁴ Із послабленням уваги до комнезамів на місцях вони все більш втрачали своє класове обличчя, а зростання кількості членів відбувалось переважно за рахунок середняцьких верств селянства. Так в організаціях КНС Поділля на кінець 1929 р. нараховувалось 202869 членів, з яких 1/3 становили селяни середняки.¹³⁵ В доповідній записці ДПУ УСРР про політичний стан КНС з першого жовтня 1928 р. по перше січня 1930 р., соціальний склад комнезамів Поділля визнавався неблагонадійним.¹³⁶

Наявність в організаціях КНС Поділля значного відсотку селян-власників стало причиною негативного їх ставлення до необхідності усупільнення своїх власних господарств під час компанії суцільної колективізації. Так, в таємному листі секретаря Могилів-Подільського ОВК в листопаді 1929 р. повідомлялось, що в окрузі проти колективізації висловилося двадцять дев’ять голів СКНС.¹³⁷

Пасивність організацій КНС в проведенні колективізації селянських господарств зумовили появу двох постанов ЦК КП(б)У від 15 січня та 15 квітня 1930 року, за якими запроваджу-

14 березня 1928 року.¹²⁶ В ньому, на відміну від попереднього, на перше місце ставилось не господарське зміцнення членів КНС, а підвищення їх політичної активності. Для залучення до організацій бідноти дозволялось навіть тимчасове звільнення її від сплати членських внесків.

Результати проведеної влітку - восени 1928 р. перевірки соціального складу організацій КНС на Поділлі свідчили про перетворення її на масову чистку. З організацій було виключено 32000 членів.¹²⁷ Крім того, особливістю проведеної перевірки на Поділлі було виключення з організацій значного відсотку бідноти. Якщо по Україні він становив 28%, то в округах Поділля 33-35%.¹²⁸ В таємному циркулярі ВЦКНС (вересень 1928 р.) таке виключення розглядалось як "величезні помилки, які ставлять під загрозу поставлене партією та урядом завдання добитись політичної активності бідноти".¹²⁹

Наступний, 1929 рік, характеризувався спробами державно-партійного керівництва активізувати участь КНС в заходах радянської влади на селі. ВЦКНС в таємному циркулярі 1 березня вказав на посилення відповідальності керівників КНС за недбайливе ставлення до своїх обов'язків. Для більш ширшого інформування центру про участь місцевих КНС в політичних компаніях на селі, останні зобов'язувались надсилати двотижневі інформаційні листи в ЦККП(б)У.¹³⁰

В період відновлення військово-комуністичного штурму та наступу на позиції селян-власників партія вбачала особливу потребу в існуванні класових організацій бідноти на селі. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у квітні 1929 р., генеральний секретар С.В. Косіор відкрито виступив з пропозицією про відродження КНС як бойових революційних організацій, запропонувавши створити широку базу для їх економічного впливу.¹³¹ В умовах посиленої уваги партії до комнезамів прихильники КНС в партійному та державному керівництві республіки виступили за

ВСТУП

Глибокі зміни, які відбуваються в нашому суспільстві, пов'язані зі становленням та розбудовою суверенної української держави, покладають на історичну науку велику відповідальність. Перед дослідниками постала нагальна потреба в переосмисленні історичного процесу та створенні нових праць, в яких вони на основі глибокого аналізу та об'єктивного висвітлення, з використанням недоступних раніше документальних матеріалів дали б правдиву оцінку подіям та явищам вітчизняної історії. Такий підхід зумовить переорієнтацію історичної науки з ідеологічного обслуговування на суто наукове дослідження. В цьому плані докорінної переоцінки та реконструкції потребує, насамперед, період історії України першого радянського десятиріччя. Саме він є одним з найбільш складних та суперечливих в українській історії, оскільки пов'язаний з практичним впровадженням комуністичної доктрини суспільного розвитку, яка і привела новостворену державу на шлях тоталітаризму.

Однією з малодосліджених сторінок становлення тоталітарного режиму в Україні є проблема діяльності класових політичних організацій сільської бідноти - комітетів незаможних селян (КНС). Адже саме вони, об'єднавши пролетарські і напівпролетарські верстви селянства, слугували соціальною опорою більшовиків при встановленні комуністичного режиму на селі. З їх діяльністю більшовики пов'язували забезпечення успіху у боротьбі з одноосібними сільськими товаровиробниками шляхом розшарування села за майновою ознакою та посилення протистояння між різними соціальними верствами. Особлива потреба в існуванні організацій КНС виявилась на Поділлі, яке більшовики по праву вважали одним з найважливіших в утвердженні радянської влади. В силу специфічних особливостей радянського будівництва на Поділлі саме тут найбільш виразно проявився антиселянський характер діяльності орга-

нізацій КНС.

Дослідження діяльності комітетів незаможних селян на Поділлі є складовою частиною вивчення загальної проблеми насадження комуністичного режиму в українському селі у 20 – 30-ті рр. ХХ століття. На прикладі даного досить специфічного регіону висвітлюється антиселянський характер діяльності комнезамів, які були використані більшовицькою партією для безпосереднього здійснення комуністичних перетворень на селі. Такий підхід дає ключ до розуміння шляхів та методів утвердження більшовицького режиму. Разом з тим чітко засудження комуністичної доктрини, а також створених для її впровадження політичних інститутів, на прикладі діяльності подільських КНС, покликане гарантувати незворотність обраного Україною демократичного шляху.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють весь період існування організацій КНС на Поділлі, тобто від 1920 р., коли за вказівками радянських та партійних органів розпочалася організація комнезамів на місцях, по 1933 р., який ознаменував остаточне утвердження більшовицького режиму на селі, що в свою чергу обумовило ліквідацію комітетів незаможних селян.

Дослідження охоплює регіон історичного Поділля (в межах сучасних Вінницької та Хмельницької областей), який у 20 - 30 ті роки входив до складу Радянської України.

В українській історіографії відсутні спеціальні праці, які б конкретно стосувались теми даного дослідження, проте загальні питання, пов'язані з темою роботи, стали предметом вивчення дослідників.

Висвітлення проблем діяльності подільських комнезамів розпочалося з публікацій 20-х років. Це, насамперед, стенограми та стенографічні звіти з'їздів, конференцій, пленумів радянських, партійних та безпосередньо комнезамівських органів як на державному та республіканському, так і на місцевому рівнях. В них відбито ставлення тодішнього керівництва УСРР та СРСР до діяльності комне-

З перетворенням на добровільні організації робота комнезамів Поділля все більше спрямовується на господарське русло. В керівних органах, як і в самих організаціях, збільшується кількість заможних селян, з'являються члени колективних господарств. Це цілком підтверджує соціальний склад Могилівської окрКНС, в якій на вересень 1927 р. було: заможних - 6.9%, середняків - 48.8%, бідняків - 31.6%, інших - 12.7%.¹²² В порівнянні з 1922 р. відсоток заможних і середніх селян в організаціях зріс майже в 5 раз. (див. С.15) Поряд з цим, відсоток охоплення бідноти, звільненої від сільськогосподарського податку, залишається невисоким. Так, на липень 1927 року по Кам'янецькій окрузі організації КНС охоплювали лише 25% сільської бідноти,¹²³ а в Тульчинській лише 9.5 відсотків.¹²⁴

Із вступом до організації більш заможних селян комнезами втрачають своє класове обличчя “опори партії на селі.” Особливо яскраво це відбилось під час компанії самооподаткування, введенням якого радянська влада прагнула вирішити питання, пов'язані з кризою хлібозаготівель на Україні взимку 1927-28 років. Організації КНС із значним відсотком селян-власників в більшості регіонів України, в тому числі і Поділля, не проявили особливої активності у підтримці політики самооподаткування та силових методів хлібозаготівель. В постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 20 березня 1928 року “непрацездатність та розгубленість” організацій КНС пояснювалась “засміченістю” їх соціального складу. Тому перед місцевими комітетами КП(б)У ставилось завдання провести до жовтня 1928 року перевірку соціального складу організацій.¹²⁵ Основною метою перевірки було звільнення організацій КНС від ненадійних з точки зору режиму членів, для підвищення політичної активності комнезамів, напередодні нової спроби здійснення військово-комуністичного штурму.

Перевірку соціального складу пропонувалось проводити з переведенням організацій на новий статут, який було затверджено

Таблиця 1.1.
Реорганізація комнезамів на Поділлі в 1925 - 1926 рр.¹¹⁶

Округи	Кількість членів		Зменшення в (%)
	до реорганізації	після реорганізації	
Вінницька	45785	22699	50
Кам'янецька	38359	15673	58
Могилівська	43430	17697	60
Проскурівська	40556	16684	58
Тулчинська	43984	24065	46
Разом	212114	96918	54

Серед вихідців переважали члени КНС з стажем, які з самого початку допомагали більшовикам в утвердженні радянської влади. Оскільки на Поділлі їх відсоток був значно вищий, ніж в середньому по Україні, то й вихід з організацій був більш значним. Так, якщо по Україні зменшення становило 42%,¹¹⁷ то організацій КНС Проскурівської Кам'янецької округи зменшили свій склад на 58%,¹¹⁸ а Могилівської майже на 60%.¹¹⁹ Значне зменшення організацій КНС пояснюється і тим, що комнезамівцям Поділля було найважче відмовитись від військово-комуністичних методів роботи, які на відміну від інших регіонів були пануючими в їх діяльності навіть після переходу до НЕПу.

Пасивність організацій сільської бідноти виявилась і під час перевиборів президій КНС, які відбулись одразу після реорганізації. Так в Кам'янецькій окрузі, організація якої після переходу на новий статут нараховувала 22699 чоловік, у перевиборах брало участь лише 13509.¹²⁰ Більшість членів переобраних президій представляли нові господарські незаможники. Наприклад з 904 членів президій КНС Вінницької округи лише 316 залишились непереобраними.¹²¹

замів. Ці погляди знайшли своє відображення і в опублікованих ними спеціальних працях, присвячених КНС.

Крім того, в цей період робляться перші спроби написання узагальнюючих праць з історії КНС (Голий М. Комітети незаможних селян. - Харків, 1920; Іжевський В.Й. Коротка історія комітетів незаможних селян. - Харків, 1924; Ринкевич Б. Комнезами - бойові організації наймитства і бідноти. - Харків, 1930; Толочко М. Комнезами та їхня робота. - Харків, 1927 та ін.) Проте такі роботи в переважній більшості малооброблені, написані на злобу дня, наспіх. Зібраний в них матеріал не піддавався глибокому та об'єктивному аналізу.

Період другої половини 30-х - 50-х рр. характеризується послабленням уваги дослідників до історії громадських організацій і, зокрема, комітетів незаможних селян. За цей час було опубліковано всього декілька праць. (Введенський Д.А. Вольцева Г.Г. Комітети незаможних селян на Україні. - К., 1941; Усков Ф. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до НЕПу. - К., 1950; Чмыга А.Ф. Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921 - 1925 гг.). - М., 1959 та ін.), в яких в межах пануючої тоді офіційної ідеології розглядалися окремі сторони діяльності організацій сільської бідноти. Причому характер їх діяльності висвітлювався однобоко, без достатнього залучення архівних матеріалів.

Найбільш плідним у справі дослідження проблеми історії комнезамів є період 60-х - 80-х років. В цей час їх діяльності був присвячений ряд монографій, статей, кандидатських дисертацій. Так у 1960 р. побачила світ колективна монографія Загорського П.С. та Стояна П.К., "Нариси історії комітетів незаможних селян" (К., 1960.), в якій автори на основі більш широкої джерельної бази подають загальний аналіз діяльності КНС у формі історичного нарису. Проте введені в обіг нові архівні матеріали висвітлювали досліджувану проблему через призму героїки соціалістичного будівництва на селі. В книзі до того ж недостатньо представлені регіони,

в т.ч. Поділля.

Не позбавлені ідеологічних нашарувань підготовлені в цей час до друку збірник спогадів членів КНС “Опора партії на селі”. (К., 1971.) та спеціальний збірник документів, присвячений даній темі. “Комітети незаможних селян України (1920 - 1933)” (К., 1968.). Основна маса зібраного в них матеріалу характеризує комнезами лише як вірних помічників партії в проведенні більшовицької політики на селі та їх “героїчну” боротьбу з ворогами соціалізму - заможними селянами.

Вагомий внесок у висвітлення проблеми діяльності комнезамів належить Березовчуку М.Д. Він є автором трьох книг: “Комнезами України в боротьбі за соціалізм”. (К., 1965); “Перші соціалістичні перетворення на селі. Про організації сільської бідноти та їх роль у здійсненні перших соціалістичних перетворень”. (К., 1976); “Пролетарская опора в деревне. К истории комитетов бедноты на Украине”. (К., 1986.) та більше десятка статей з даної теми. Однак, незважаючи на певний прогрес у справі накопичення матеріалу, просування у справі регіональної історії комнезамів, залучення широкої джерельної бази, його аналіз проводився в руслі офіційної методології. Істотних змін у підходах до висвітлення діяльності КНС не відбулось. Комітети незаможних селян розглядались в рамках марксистсько-ленінського вчення про союз робітничого класу та селянства, широко пропагувалась керівна роль партії в діяльності організацій сільської бідноти.

Не стали винятком і дослідження регіонального характеру, зокрема, публікації, присвячені безпосередньо висвітленню діяльності комнезамів на Поділлі (Іванової О. “Роль комітетів незаможних селян Поділля в господарському будівництві (1921- 1925 рр.) // В кн. З історії радянської Вінниччини”. (Вінниця, 1960.) та Алещенка М.І. “Участь комітетів незаможних селян в боротьбі з бандитизмом на Поділлі (1920-1922)”. // Матеріали VII Подільської історико-краєзнавчої конференції”. (Кам’янець -Подільський, 1987).

ставлені Л.М. Кагановичем у закритому листі ЦК КП(б)У від 25 вересня 1925 р.¹¹¹ Орієнтиром в подальшій роботі реорганізованих КНС мав слугувати статут сільських комітетів незаможних селян, затверджений 19 листопада 1925 року Центральною міжстановчою комісією у справах товариств і спілок при НКВС УСРР.¹¹² За інструкцією ВЦКНС від 25 листопада 1925 року реорганізацію та переведення комнезамів на новий статут пропонувалось провести до січня 1926 р.¹¹³

Реорганізація комнезамів на Поділлі, як і в деяких інших регіонах України, не пройшла з дотриманням вказаних термінів. Головною причиною була затримка з надсиланням матеріалів по реорганізації. Запізнення пояснювалось, перш за все, прагненням радянських та партійних органів успішно завершити перевибори до рад, які проходили в цей час. Таке рішення було далекоглядним, оскільки вже перші кроки по реорганізації комнезамів на Поділлі викликали справжню паніку серед рядових членів КНС. Так, голова Кам’янецької окрКНС у своєму звіті писав: “Настрій незаможного селянства кепський. Теперішню реорганізацію розглядають як перший крок до ліквідації КНС.”¹¹⁴ Навіть агітація партійних працівників, розісланих на місця, не змогла переконати членів КНС у зворотному. На з’їздах - нарадах голів районних та сільських організацій КНС, проведених окружними партійними комітетами на Поділлі в середині січня 1926 року, місцеві керівники комнезамів у своїх виступах розцінили реорганізацію, як зраду інтересів КНС. Вони вказували на те, що влада скориставшись комнезамами в потрібний момент, тепер кидає їх напризволяще.¹¹⁵

Ліквідаторські настрої членів КНС головним чином позначилися на зменшенні кількості членів в організаціях подільських КНС, що повністю підтверджує подана нижче таблиця. Так, в реорганізованих організаціях на Поділлі залишилось менше половини особового складу.

програмі, запропонованій ЦК КП(б)У.

Інформація по обстеженню надходила у два центри: центральне статистичне управління України та інформаційно статистичний відділ ЦК КП(б)У. Після обробки результатів обома статистичними органами було зроблено висновок про те, що комнезами не можуть бути провідниками партії, а навпаки, є перешкодою при проведенні партією курсу “обличчям до села”, створюючи бар’єр між партією та основною селянською масою. Тому пропонувалось реорганізувати їх в добровільно-суспільні організації, позбавлені всіляких пільг та привілеїв.¹⁰⁶ Висновки обстеження були прийняті в основу резолюції про КНС, підготовленої Кагановичем і затвердженої на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 20 липня 1925 р.¹⁰⁷ На липневому (1925р.) Пленумі ЦК КП(б)У резолюція про реорганізацію КНС у добровільні громадські організації була прийнята одногосно.¹⁰⁸ Рішення Пленуму ЦК було формально проведено на четвертому пленумі ЦКНС в серпні 1925 р.

Лише невпевненість в міцності своїх позицій на селі та боязнь втратити підтримку сільської бідноти при подальшому наступі на позиції селян-власників не дозволяли державній партії погодитись з остаточною ліквідацією комнезамів. З цього приводу нарком освіти О.Я.Шумський зазначав: “Я не виключаю можливості, що через деякий час нам доведеться розмовляти з куркулем більш серйозною мовою, а для цього нам потрібна організованість бідноти.”¹⁰⁹

Партійний центр одобрило рішення українського ЦК. Сталін в листі до В.М. Молотова, який мав робити доповідь з цього питання на жовтневому пленумі ЦК РКП(б) в серпні 1925 р. писав: “з питання про українські комнезами формалізуватись не варто. Рішення українського ЦК повністю співпадає з рішенням ХІУ конференції РКП(б)”.¹¹⁰

Керівництво реорганізацією комнезамів на місцях покладалось на місцеві осередки КП(б)У. Завдання перед ними були по-

Такі ж методологічні підходи панували і при формуванні збірників документів і матеріалів, що відображали історію Подільського регіону в даний період, торкаючись і проблеми історії КНС. (Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925). Зб. док. і мат. - Вінниця, 1957; Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918- грудень 1920). Документи і матеріали. - Вінниця, 1959; Социалистическое строительство на Винничине. Документы и материалы. (1921-1941).- Одесса, 1987; Соціалістичне будівництво на Хмельниччині. 1921-1941 рр. Документи і матеріали. - Львів, 1989.). В них у переважній більшості зібрані однобічні документальні та архівні матеріали, що відображали лише “безперечні” успіхи радянського будівництва на Поділлі та “всебічну” підтримку соціалістичних перетворень основною масою селянства.

Відмінні від радянської історіографії погляди на дану проблему, з якими багато в чому співзвучні сучасні розробки вітчизняних істориків, містять праці зарубіжних дослідників. Відзначаючи антиселянську спрямованість соціалістичних перетворень, більшість з них цілком логічно вважають, що висунення більшовиками лозунгу про союз із селянством було зумовлено суто кон’юнктурними міркуваннями і переслідувало єдину мету - ввести в оману селянство і забезпечити свій прихід до влади. Наприклад, американський історик М.Фейнсод, ще в 1953 р. писав, що позиція комуністів щодо селянства тривалий час являла собою цікаве поєднання залежності й ворожнечі.(Fainsod M. How Russia is Ruled. - Cambridge, 1953.). Такої ж думки дотримується і соціолог Дж. Бергаміні, який розцінює погляди комуністів на селянство, як на розмінну монету в політичній грі.(Continuity and Change in Russian and Soviet Thought.- Cambridge, 1955.). На думку американського історика Л. Шапіро, створення більшовиками організацій сільської бідноти пов’язане в першу чергу з необхідністю розв’язання жорсткої боротьби проти основної маси сільських товаровиробників, тонко замаскувавши її під “класову війну”.(Schapiro L. The Communist

Party of the Soviet Union. - New York, 1960.).

Претендує на увагу і стаття американського (нині проживає в Україні) історика Д. Е. Мейса (Mace James E. Soviet Studies. Harvard University. -1983.- Vol. 35.), який розглядаючи проблему місця комнезамів в структурі управління в українському селі 20-х - поч. 30-х рр., наголошує на здійсненні комнезамами штучного розширення українського селянства, що й сприяло утвердженню тоталітарного режиму. Даючи характеристику комнезамам як антиселянським організаціям, автор розцінює їх як “комітети сільської меншості, які режим міг використати проти сільської більшості”. Зарубіжну історіографію з даного питання доповнюють праці А. Граціозі, Е. Карра, Р. Конквеста та ін.

В окрему групу досліджень, в яких аналізуються різні аспекти діяльності комнезамів, можна виділити роботи українських зарубіжних істориків. В працях Ю. Бойка, І. Витановича, М. Вербицького, Ф. Пігідо, О. Солов'я звернуто увагу на ряд питань, що стосуються теми даної роботи (участь КНС в аграрних перетвореннях, їх місце в системі міжнаціональних відносин, роль у здійсненні геноциду проти українського селянства). Наукову цінність цих публікацій визначає, передусім, те, що вони містять протилежне утвердженню в радянській історіографії трактування політичних та соціально-економічних процесів в Україні в 20 - 30-х рр. ХХ ст..

Проголошення в 1991 р. незалежності України, розрив з тоталітарним минулим відкрили нові можливості для вивчення її історії радянської доби. В цьому плані перегляду і переосмислення потребує і тема діяльності комнезамів, їх місця і ролі в загальному процесі встановлення радянського тоталітарного режиму в українському селі. Однак і досі ця проблема, за винятком окремих аспектів не знайшла висвітлення в українській історіографії.

Підсумовуючи історіографічний огляд літератури, варто зазначити, що хоча в ряді опублікованих робіт аналізуються деякі

24 рази на засіданнях Політбюро дискутувалось питання про КНС.⁹⁹ Так вже на січневому (1925) пленумі ЦК КП(б)У діяльність КНС була піддана нищівній критиці. У доповіді наркома земельних справ І.Є. Клименка комнезамами були розцінені як “продукт громадянської війни”. А перший секретар ЦК КП(б)У Е.Й. Квірінг, підкреслюючи паразитичний спосіб життя, назвав комнезамами “балабачниками” та “лежебоками”.¹⁰⁰

Незважаючи на критику, з початком 1925 р. спостерігається прагнення радянських та партійних органів Поділля залучити членів КНС до співпраці із середнім селянством. Так, Подільський губком КП(б)У в об'їзнику від 3 січня 1925 р. зобов'язував місцеві парторганізації виділити людей для проведення інструктажів комнезамів на місцях, пропагуючи спілку з середняком.¹⁰¹ А голова Подільської губКНС таємною директивою (лютий 1925р.) наказував знімати з посад голів сільських та районних організацій КНС, які ігнорують інтереси середняків.¹⁰² Проте вже в резолюціях квітневого¹⁰³ та травневого (1925 р.)¹⁰⁴ пленумів Подільської губКНС зазначалось про повну безрезультатність такої роботи.

На початку 1925 року генеральним секретарем ЦК КП(б)У був призначений один із найближчих прибічників Сталіна Л.М. Каганович. Користуючись цілковитою підтримкою центру, він вирішив покласти край існуванню комнезамів як аномалії в системі органів влади. У підготовленому ” Попередньому начерку про КНС ” , що ґрунтувався на інформації І.Є. Клименка, Каганович зробив висновок, що “подальше існування КНС як організацій державного значення загрожує посиленню антирадянських виступів та перетворення КНС у політичну партію”.¹⁰⁵ Тому квітневий (1925 р.) пленум ЦК КП(б)У прийняв рішення про додаткове спеціальне обстеження методів роботи комнезамів з метою обговорення результатів на наступному пленумі ЦК КП(б)У. Обстеження передбачалось провести в спішному порядку - в десятиденний термін. Підлягали вивченню 42 сільські організації КНС в 41 окрузі по

сутність технічних працівників. В окружних, районних та сільських комітетах КНС, де штат не передбачав посади техпрацівника, робота покладалася на секретарів відповідних виконкомів. Оскільки останні були завантажені своєю роботою, технічна робота КНС майже не велась.⁹⁶

Незадовільна робота керівного апарату комнезамів відбилась і на роботі самих організацій. Особливо це виявилось у слабкому втягненні сільської бідноти до організацій КНС. Незважаючи на те, що кількість членів КНС на Поділлі на 1925 р. збільшилось майже вдвоє в порівнянні з 1923 р. (див. додаток А) і на цей період комнезами Поділля займали друге місце по кількості КНС (див. додаток Б) та перше - по чисельності організацій серед губерній України (див. додаток В), в своїх рядах вони охоплювали лише 12 відсотків від загальної кількості сільської бідноти, або ж 6 % всього населення.⁹⁷ Таким чином охоплюючи незначну частку бідноти, комнезами Поділля не могли претендувати навіть на роль виразників її інтересів. Використовуючи надані державою пільги лише для задоволення власних потреб, вони перетворювались в замкнуті кастові організації, які вороже відносились до включення в організації не лише заможних селян, але й бідноти. Сформувавшись в період військового комунізму як вузьокласова організація професійних незаможників, комнезами залишались такими і в період нової економічної політики.

Особливо негативно це позначилось при взятті партією курсу "обличчям до села", початок якій поклав виступ керівника ленинградської парторганізації Г.О. Зінов'єва на жовтневому (1924р.) пленумі ЦК РКП(б). В новій політиці, викликаний в основному неврожаєм 1924р. та незадоволенням селян, затушувалось питання розшарування селянства і класової боротьби.⁹⁸ В таких умовах існування комнезамів як надзвичайних органів на селі стало не лише недоцільним, але й шкідливим. Це стало приводом до того, що лише протягом 1925 р. на трьох пленумах ЦК КП(б)У та

аспекти діяльності комітетів незаможних селян на Поділлі, проте в більшості ці публікації характеризуються однобічним напрямком дослідження, продиктованим офіційною комуністичною ідеологією, а тому не дають об'єктивного та комплексного висвітлення цієї проблеми.

Завданнями, що поставили перед собою автори при написанні даної роботи є: розкриття передумов та безпосередніх причин, що спонукали радянсько-партійне керівництво до створення комнезамів; історична реконструкція процесів встановлення більшовицької влади на Поділлі через призму діяльності КНС; визначення ролі і місця комнезамів в системі влади на Поділлі; аналіз безпосередньої участі КНС Поділля в аграрних перетвореннях на селі; висвітлення діяльності комнезамів по здійсненню продовольчої диктатури більшовиків.

Наукову новизну даної роботи визначає, передусім, новий підхід до дослідження з урахуванням сучасних концептуальних засад, що дозволив відійти від панівної в радянській історіографії схеми, виявити ідеологічні та політичні чинники, що призвели до створення КНС, розкрити вузько класовий характер діяльності таких організацій.

Джерельну базу дослідження склали опубліковані та архівні документи. При написанні роботи використано фонди двох центральних державних архівів України, державних архівів Вінницької та Хмельницької областей.

Особливе значення мали документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) - фонд 1 (ЦК КП(б)У) та фонд 28 (Подільський губком КП(б)У), які відбивають погляди республіканського та місцевого партійного керівництва на проблему діяльності подільських комнезамів, містять значну кількість інформації про всі сторони діяльності організацій сільської бідноти. Важливість документів зумовлена тим, що їх значна кількість характеризується досить високим рівнем досто-

вірної інформації.

Важливі дані містять документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Використано матеріали фондів : Ради Народних Комісарів Української СРР (Ф.2), Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР (Ф.5), Наркомату землеробства УСРР (Ф.27), Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян (Ф.257). Крім багатого інформативного матеріалу, який надходив до центральних органів з місць, документи фондів містять відомості аналітичного характеру про діяльність подільських КНС. І хоча значна частина цих документів вже досліджувалась раніше, проте вони використовувались частково, вибірково, в основному для підтвердження ідеологічних та політичних штампів.

Оскільки дане дослідження носить регіональний характер, то найбільше фактичного матеріалу почерпнуто з державних архівів Вінницької та Хмельницької областей, в яких зібрані відомості про різнобічні аспекти діяльності подільських комнезамів. Зокрема, автори використали такі фонди ДАВО: Подільська губернська комісія незаможних селян (Ф.Р-1901), Могилів-Подільська окрКНС (Ф.Р-401), Вінницька окрКНС (Ф.Р-915), Гайсинський райКНС (Ф.Р-784), сільські комітети незаможних селян (Ф.Р-2041), Подільський губернський виконавчий комітет (Ф.Р-925), Ольгопільський повітовий виконавчий комітет (Ф.Р-587), Подільська губернська прокуратура (Ф.Р-1882); ДАХО: Кам'янецька окружна комісія незаможних селян (Ф.Р-1791), Кам'янецький повітовий виконком (Ф.Р-336). В цих фондах зберігається величезний фактичний матеріал як безпосередньо про діяльність подільських КНС, так і про їх взаємовідносини з радянськими органами, яким вони були підпорядковані.

Важливе значення для відображення місцевої специфіки роботи КНС мають документи колишніх партійних архівів (зараз відділи громадських організацій ДАВО, ДАХО). У фондах: Поділь-

організаціями. Тому ЦКНС циркуляром від 8 вересня 1924 року вказала на необхідність командировання членів губернських та окружних комісарів для проведення інструктажів на місцях.⁸⁸ Однак перешкодою до виконання була нестача коштів. Подільська ГубКНС в лютому 1925 року повідомляла, що через відсутність коштів будь-яке обстеження чи інструктаж районних та сільських організацій КНС не можливий.⁸⁹

Фінансова проблема була однією з основних, що негативно позначилась на роботі керівних органів КНС Поділля. Так лише 4 члени губернської та 2 з окружної знаходились на державному утриманні, отримуючи платню. Районні та сільські апарати КНС знаходились на місцевому бюджеті.⁹⁰ Їх платня була в двоє меншою від керівників відповідних виконкомів, до того ж виплачувалась нерегулярно.⁹¹

Непрестижність посади голів РайКНС та низька заробітна плата ставали основними причинами великої плинності кадрів. Так за 6 місяців 1925 р. у Вінницькому районі змінилось 15 голів РайКНС.⁹² В більшості випадків робота на цій посаді була випробувальним терміном для кандидатів на керівні посади в радянських та партійних органах. Нерідко обов'язки голів райКНС виконував один з заступників голови райвиконкому.⁹³

Значно більші складнощі із забезпеченням керівного складу КНС були на селі. Неоплачуваність роботи голів сільКНС призводила до руйнування їх власних господарств. Голови сільКНС прислані з міста та відірвані від своїх сімей держались тут лише в силу партійної дисципліни. Отримуючи в місті високу заробітну плату, тепер вони були покинуті на голодне виживання.⁹⁴ Таке становище породжувало серед них зловживання своїм службовим становищем. Найчастішими були випадки спекулювання посвідченнями члена КНС для отримання певних пільг, привласнення громадських коштів, пияцтва, ігнорування інтересів бідноти тощо.⁹⁵ Гальмувала роботу керівних апаратів КНС Поділля і від-

про підсумки обстеження комнезамів виступив Г. І. Петровський, в своїй резолюції дав їм оцінку як міцній політичній організації, через яку партія і надалі повинна проводити свій вплив на селянство.⁸³ Однак акцент робився на виробничо - господарську сферу організацій. Спрямування комнезамів в бік господарської діяльності в свою чергу позначилось на організаційній структурі комнезамів. Постановою ВУЦВК від 11 липня 1923 р. був ліквідований відділ комітетів незаможних селян при НКВС та підпорядковані йому відділи на місцях.⁸⁴ Таким чином, все керівництво роботою КНС на місцях переходило до губернських комісій незаможних селян (ГубКНС).

Подільська ГубКНС, яка зосереджувала в своїх руках керівництво організаціями комнезамів Поділля була обрана на першому губернському з'їзді комнезамів (лютий 1922) з розрахунку двох представників на повіт. Крім членів комісії, були обрані також кандидати в кількості 1/3 всіх членів комісії. Губернська комісія проводила свою роботу посесійно. В період між сесіями роботою керувала президія з п'яти чоловік. Члени президії були одночасно представниками комнезамів в губекономнаradі, червоному земсуді, губземвідділі, опродкомгубі та відділі робітничо-селянської інспекції (РСІ).⁸⁵

З початком роботи губернської комісії діяльність комнезамів Поділля набуває організаційного характеру. Окружним комісіям були розіслані форми штампів і печатей, а на членів КНС заведенні персональні картки.⁸⁶ Керівництво організаціями КНС на місцях, губернська та окружні комісії незаможних селян здійснювали в основному за допомогою обіжників. Велика кількість директив та розпоряджень, що надходили до сільських організацій КНС, не дозволяла останнім вчасно реагувати на них. Так, за період з 1 серпня 1923 р. по 10 березня 1924 р. Проскурівською Окр КНС було випущено 150 обіжників.⁸⁷ За роботи, що зводилась лише до канцелярської переписки, втрачався живий зв'язок між

ський губернський комітет КП(б)У (ДАВО,Ф.П-1), Вінницький обласний комітет КП(б)У (ДАВО, Ф.П-136),Вінницький окружний комітет КП(б)У (ДАВО, Ф.П-29), Тульчинський окружний комітет КП(б)У (ДАВО, Ф.П-33), Могилів - Подільський окружний комітет КП(б)У (ДАВО, Ф.П-31), Кам'янецький окружний комітет КП(б)У (ДАХО, Ф.П-3), Вороновицький районний комітет КП(б)У (ДАВО, Ф.П-43), Калинівський районний комітет КП(б)У (ДАВО, Ф.П-53) є таємні директиви місцевих партійних органів по керівництву комнезамами, донесення та звіти ДПУ про діяльність КНС тощо.

У монографії використано дані статистичних збірників, збірників документів і матеріалів,що висвітлюють різні аспекти проблеми, матеріали вибіркового обстежень КНС Поділля, цінність яких полягає, насамперед, в тому, що вони містять велику кількість статистичного та фактичного матеріалу, аналіз якого дав можливість висвітлити організаційний стан подільських КНС, їх участь в тій чи іншій сфері радянського будівництва на селі.

Розділ 1

МІСЦЕ ПОДІЛЬСЬКИХ КОМНЕЗАМІВ В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Основним пунктом комуністичної доктрини була ліквідація приватної власності на засоби виробництва. Закликаючи до її реалізації, більшовики не могли розраховувати на підтримку селянства - класу, існування якого базувалось на цій формі власності. Адже для мільйонів дрібних товаровиробників це означало б відмову від власних господарств. Тому при захопленні влади в переважно аграрній країні партія більшовиків змушена була деякий час відмовитись від своїх програмних цілей. На власні гасла були перетворені найбільш радикальні вимоги самих селян. Такий тактичний хід дозволив їм не лише захопити владу, але й утримати її.

Утвердившись при владі, більшовики повернулись до впровадження комуністичної доктрини суспільного розвитку. Для обґрунтування цього кроку слугувала розроблена теорія про два етапи революції. За нею, захоплення влади в місті та встановлення радянської форми правління було лише першим етапом. Другий, пролетарський, передбачав здійснення перетворень за комуністичною доктриною.¹ Оскільки ці два етапи революції мали перед собою різні завдання, вождем більшовиків була висунута теза про зміну союзників під час переходу від одного етапу до іншого. Якщо під час буржуазно - демократичного етапу опорою режиму могло виступати все селянство, то в проведенні другого - лише його пролетаризовані верстви. З їх підтримкою нова влада розраховувала “паралізувати нестійкість селянства та дрібної буржуазії”.²

Для організаційного об'єднання сільської бідноти декретом ВЦВК від 11 червня 1918 р., розробленим у наркоматі продовольства РРФСР під керівництвом Ю.Цюрупи, в Росії було проголошено про створення комітетів бідноти. На них покладалась завдання: обліку продовольчих запасів селянських господарств, ви-

зму”.⁷⁶

В другій половині 1923 р., коли припинився голод у південних губерніях і стали відчуватися перші результати господарського відродження, серед партійного керівництва України знову поширюються розмови про необхідність ліквідації комнезамів.

Виступаючи на червневому (1923р.) пленумі ЦККП(б)У Е. Й. Квірінг у своїй доповіді вказав на неприпустимість продовження таких дій комнезамів, як розкуркулення, “чорний переділ”, надзвичайно жорстка диктатура на селі.⁷⁷ Не діставши підтримки більшості делегатів, він відсилав свої міркування ліквідаційного характеру в Москву.

Керівництво РКП(б), яке розглядало КНС як тимчасову аномалію в структурі влади, знову вирішило повернутись до вивчення цього питання. На Пленумі РКП(б) 4 липня 1923р. Г.О.Зінов'єв зумів провести резолюцію, в якій вказувалось на необхідність ретельного обстеження комнезамів.⁷⁸ 11 липня 1923 р. перший секретар ЦК КП(б)У Е.Й. Квірінг направив директивного листа губкомам і окружкомам з приводу обстеження КНС.⁷⁹ Обстеженням пропонувалось охопити 10 сільських та 2 районних комітети кожного округу з індивідуальною перевіркою всіх членів перейменованих комітетів.⁸⁰

Свою незгоду з резолюцією пленуму ЦК РКП(б) висловив прибічник КНС Х.Г. Раковський, якого на той час вже було усунуто від роботи в Україні. В таємному листі членам ЦК і ЦКК РКП(б) від 18 липня 1923 р. появу ліквідаційних настроїв він пояснив тим, що “деякі товариші толкують НЕП, не як маневрений рух класової боротьби, а як ціль само по собі, тому і орієнтуються в селі на заможного господаря”.⁸¹ Оскільки точку зору Х.Раковського про сутність НЕПу приховано або відкрито поділяли більшість членів Політбюро ЦК РКП(б), то під впливом листа питання про комнезами було віддано на розгляд ЦК КП(б)У.⁸²

Жовтневий (1923) Пленум ЦК КП(б)У, де з доповіддю

партійні агітатори змушені були докласти чималих зусиль, щоб переконати селянських депутатів і закликати до виконання завдань, поставлених партією.⁷²

В зв'язку з ліквідаційними настроями на місцях доля подальшої участі КНС була винесена на розгляд травневого (1922р.) пленуму ЦК КП(б)У, до участі в якому були запрошені секретарі губкомів партії. В результаті обговорення переважною більшістю голосів було підтверджено доцільність існування комнезамів як організацій державного значення і рекомендовано партійній організації республіки опиратись на них під час роботи на селі.⁷³ Потребу в збереженні комнезамів партія вбачала у необхідності протиставлення їх прояву політичної активності основної селянської маси в період НЕПу, який визначався пленумом як "черговий етап у розвитку дрібнобуржуазної стихії."⁷⁴ Проте обов'язковою умовою подальшої діяльності незаможницьких організацій мало бути звільнення від адміністративних функцій та підведення господарсько-виробничої основи. З цією метою ВУЦВК, керуючись настановами пленуму, 27 травня 1922 року прийняв третій закон про КНС. Господарські пільги, надані законом незаможникам (користування земельними угіддями, отримання посівного матеріалу з державного фонду, користування сільськогосподарським реманентом з прокатних пунктів та ін.) мали сприяти швидкому переходу членів КНС до виробничо-господарської діяльності і стимулювати їх до підняття власних господарств.⁷⁵

Однак організації КНС на місцях, ігноруючи вказівки зверху, не поспішали змінювати методи роботи, характерні для періоду "військового комунізму", які були їм особливо до вподоби. Так, на Поділлі адміністративна діяльність КНС була виражена настільки, що комісії ВУЦВК та Раднаркому УСРР, очолювані Г.І. Петровським та М.О. Скрипником, які працювали тут в травні 1923 року, зробили висновок про те, що "радянське будівництво губернії відстало на 2 роки, а губернія живе в епоху військового комуні-

явлення і допомога радянським продовольчим органам у вилученні запасів і надлишків продовольства у селян; постачання продовольства бідноті шляхом відбирання його у заможних односельчан; розподіл серед членів комбідів сільськогосподарського реманенту, машин, вилучених у найбільш заможної частини селянства, так званих куркулів. Виконуючи поставлені перед ними завдання, такі об'єднання сільської бідноти мали слугувати більшовикам тимчасовою опорою в боротьбі з селянами - власниками та утвердженні своєї політичної влади на селі. Успіх при цьому мало забезпечити штучне розшарування села за майновою ознакою, здійснення якого покладалось на новостворені організації.

Однак створення комбідів та надання їм функцій органів влади привело до боротьби за владу на селі між ними та законними органами влади - сільськими радами. Прагнучи ліквідувати двовладдя а також забезпечити підтримку середнього селянства, радянська влада змушена була на початку грудня 1918 року проголосити про розпуск комбідів. Проте, таке рішення не було принциповим і не заважало повторенню цього експерименту в будь-якому іншому місці.³

Особлива потреба в існуванні політичних організацій сільської бідноти виявилась на Україні, регіон якої через збереження значних розмірів поміщицьких землеволодінь мав перетворитись на випробувальний полігон для впровадження більшовицьких експериментів у сфері аграрних відносин, а також вилучення продовольчих запасів в українських хліборобів та вивіз їх до Росії. На думку Леніна, успіх у створенні тут комітетів бідноти мала забезпечити значна диференціація між заможними селянами та сільською біднотою.⁴ Тому за постановами тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР: "Тимчасове положення про організацію робітничо-селянської влади на місцях" від 30 листопада 1918 р. та "Про організацію волосних і сільських комітетів бідноти", опублікованій 17 січня 1919 року, досвід комбідів був перенесений на

Україну.⁵ Вони отримували надзвичайні повноваження як органи більшовицької диктатури в українському селі. Хоча, як признавалися згодом самі більшовицькі керівники, введення комбідів в українських селах весною 1919 р. було великою авантюрою.⁶

Незважаючи на те, що комбіди на Україні мали стати такою ж, як і в Росії, інституцією для поглиблення штучного розширення села, їх діяльність тут мала певні особливості. Так в Росії за короткий термін свого існування діяльність комбідів не змінила істотно обличчя російського села. Більшовицька влада в Росії була своєю національною владою, тому російське селянство в основній масі досить скоро прийняло її за свою. Колективістські прагнення більшовиків не разили російського селянина, психологія якого протягом багатьох століть оформлювалась поняттям общинного землеволодіння, антиіндивідуалістичними нормами “миру”.⁷

Зовсім інша картина спостерігається на Україні, переважну більшість сільського населення якої становили селяни - власники. Саме тут найдужче виразилась протидія насадженню більшовицького режиму. Це зумовлювалось значно міцнішим господарським станом українського селянства, общинні традиції якого були набагато слабше розвинуті, ніж в російському селі. Тому проголошені більшовиками перетворення були особливо невластиві природі та психології українського селянина.

Спроба більшовиків з весни 1919 року здійснити радикальні перетворення за комуністичною доктриною та запровадити тут, за зразком Росії, комітети бідноти наштовхнулись на шалений опір селянства. Саме українське селянство було тією силою, яка допомогла генералу Денікіну в захопленні території України влітку 1919 року.⁸ Такий стан речей змушений був визнати навіть сам В.І. Ленін, який в доповіді на III конгресі Комінтерну в липні 1921 року відверто заявив: “В Сибіру і на Україні контрреволюція змогла тимчасово перемогти тому, що буржуазія там мала за собою селянство, тому що селяни були проти нас”.⁹

єдину опору радянської влади “.”⁶⁷

Проте переважна більшість партійного керівництва на місцях дотримувалась іншої думки стосовно подальшої долі КНС. Сприймавши НЕП як стратегічну мету партії, вони вважали, що штучне утримання державою організацій КНС з наданням їм різноманітних пільг підриває економічну базу радянської влади. Тому на місцях посилювались вимоги за ліквідацію КНС як пережитку доби військового комунізму. На Поділлі ліквідаторські тенденції були виражені настільки сильно, що Подільський підвідділ КНС, який лише почав функціонувати в кінці вересня 1921 року, оголосив про розпуск своїх комнезамів.⁶⁸ В результаті були розпущені повітові комітети незаможних селян в Летичеві, Літині, Могилеві-Подільському.⁶⁹ Республіканським партійним центром таке становище було розцінено як результат незадовільної роботи партійних комітетів Поділля. В листі ЦК КП(б)У до Подільського губкому від 15 листопада 1921 року вказувалось на неприпустимість такого явища, як відсутність в повітах до цього часу підвідділів комнезамів.⁷⁰

Впровадження в життя основних принципів НЕПу викликало ліквідаційні настрої і серед основної частини рядових членів КНС. Не бажаючи зміни характеру своєї діяльності, вони виявили невдоволення новою політикою радянської влади і розцінили її як зраду по відношенню до бідноти. Секретар ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльський в 1922 році писав: “НЕП наштовхнувся на глухий опір комнезамів, які з великою неохотою зживають навички і методи розділізму, що панували на селі в 1920 - 1921 р.”⁷¹ Такі настрої комнезамівців особливо яскраво відбилися у виступах делегатів першого губернського з'їзду КНС Поділля, що відбувся 14-17 лютого 1922 року у Вінниці. Робота з'їзду засвідчила про повну розгубленість та невпевненість місцевих КНС в подальшому існуванні своїх організацій. Більшість з них розглядало НЕП як відступ Радянської влади перед заможною частиною селянства. Тому місцеві

1922 р. серед 115290 членів було 11115 середняків, був визнаний пленумом незадовільним.⁶⁴ Це стало приводом до проведення на Поділлі в 1922-23 роках ще двох чисток комнезамів, в результаті яких чисельний склад організацій зменшився більш як наполовину.⁶⁵ (див. Додаток А)

Особливістю організаційного періоду по створенню КНС на Поділлі було те, що він співпав з початком впровадження принципів нової економічної політики. В таких умовах постало питання про зміну політичної лінії щодо селянства, яка прийшла у зіткнення з інтересами селянських мас. З переходом до НЕПу керівництво державної партії змушене було відмовитись на деякий час від диктату на селі і запровадити принцип матеріальної зацікавленості в сільськогосподарському виробництві. В умовах, коли важелі нової економічної політики були спрямовані на економічне відродження селянських господарств, подальше існування штучно створених політичних організацій сільської бідноти ставало недоцільним. Секретар ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльський відверто визнав: “нова економічна політика, яка поклала кінець наївним утопічним формам зрівняльного соціалізму на селі, вихлостила всякий зміст із роботи комнезамів.”⁶⁶

Однак та частина партійного керівництва, яка сприйняла НЕП лише як тимчасовий маневр в політиці більшовиків, чітко усвідомлювала, що в нових умовах поряд з господарським зміцненням заможних селян буде зростати їх політичний вплив на селі. Тому потребу в існуванні соціальної опори на селі вони вбачали не менш доцільною ніж раніше.

Одним із завдань першої всеукраїнської наради ЦК КП(б)У, скликаної на початку травня 1921 року, було поєднання нового економічного курсу держави з політикою підтримки комнезамів. В прийнятті резолюції “Про продподаток і комнезами” ослаблення роботи комнезамів розцінювалось як “надзвичайно шкідливе явище для впливу партії на селі, оскільки б вивело з ладу

З відновленням радянської влади на Україні на початку 1920 року більшовики змушені були діяти обережніше та обачливіше. В резолюції ЦК РКП (б) “Про радянську владу на Україні”, підтвердженій VIII Всеросійською конференцією РКП (б) в грудні 1919 року, ставилось завдання про завоювання до себе довір'я з боку селянської бідноти та широких верств середнього селянства. Однак таке рішення резолюції ґрунтувалось не на відмові від подальшого впровадження комуністичної доктрини, а лише в прискотуванні її до умов українського села.¹⁰

Основну причину своїх попередніх невдач більшовики України вбачали, насамперед, у відсутності своєї політичної влади на селі. З приводу цього голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський у виступі на IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) зазначав: “Головне питання заключається в тому, що в село ми не змогли проникнути як влада, що в селі радянської влади не було.”¹¹ Тому з новим приходом на Україну успіхи комуністичного будівництва на селі більшовики пов'язували з необхідністю захоплення в свої руки органів місцевої влади - сільських рад та перетворенню останніх в органи власної диктатури.

За теоретичною концепцією більшовиків, провідною будівничою силою в радах вважались найбідніші верстви населення. В.І. Ленін, який особливо ретельно стежив за станом справ в Україні, в листі до секретаря ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльського в лютому 1920 року радив в своїй роботі опиратися на ради, утворені тільки з бідноти та середняків - незаможників.¹² Однак практика утворення сільських рад в Україні довела, що особливу активність в них виявляли більш заможні верстви селянства, що представляли найбільшу потенційну загрозу для існуючого режиму. В свою чергу малочисельність партійного апарату на місцях не дозволяла більшовикам здійснювати контроль за виборами до рад, проводячи селекцію селянства за ознакою їхньої революційності.

Такі міркування змусили голову Раднаркому УСРР Х.Г.

Раковського зробити ставку не на ради, склад яких більшовикам було важко регулювати, а на спеціальні організації сільської бідноти, які б дублювали функції рад, не усуваючи їх.¹³ Його пропозиція щодо створення таких організацій розглядалась на Харківській міській, а згодом і губернській конференціях КП (б)У, які відбулись у січні - лютому 1920 року. Однак, пам'ятаючи негативні наслідки діяльності комбідів, більша частина делегатів конференцій не підтримала таке рішення.¹⁴ Незважаючи на це, питання про створення організацій було винесено на розгляд IV конференції КП (б)У. Проти пропозиції Х.Г. Раковського на конференції виступила група "демократичного централізму", яку очолював Т. Сапронов. Вона заперечувала ідею створення організацій безземельних і малоземельних селян, вважаючи їх пережитком комбідів та мотивуючи, що це послабить ради, бо новостворені організації, зміцнившись, їх не визнаватимуть. Крім того, це суперечить Конституції УСРР. Однак, після тривалих і гострих дебатів, під натиском більшовицьких делегатів все-таки була прийнята резолюція про організацію на селі, порядок з радами та комосередками спілок безземельних та малоземельних селян.¹⁵

Питання про створення організацій сільської бідноти розглядалось й на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 1 квітня 1920 р. За його рішенням Х. Раковському, О. Шумському та С. Косіору спільно з представниками Наркомпроду і Наркомзему у п'ятиденний термін було доручено розробити проект декрету про організацію спілок безземельних та малоземельних селян.¹⁶

Штучно створюючи політичні організації сільської бідноти як тимчасові органи підтримки, партія не намагалась їх ідеалізувати. В директивному листі ЦК КП(б)У від 15 квітня 1920 року вони розцінювались як "легкобуржуазні", які легко можуть бути захоплені більш заможними селянами і перетворені у "селянські спілки". Тому при розробці законоположень їх пропонувалось розглядати не як професійні організації, а лише як "засіб розшаруван-

КНС, влада прагнула корегувати, насамперед, соціальний склад організацій, звільняючись від небажаних для режиму кандидатів. Тому майже відразу після виникнення комнезамів партійні та державні органи оголосили про необхідність чистки соціального складу організацій. Це рішення знайшло своє вираження в положенні ВУЦВК від 30 липня 1921 року "Про перереєстрацію і з'їзди КНС на Україні"⁵⁸ Критерії чистки сформулював Х.Г. Раковський на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 30 вересня 1921 року: "Здійснити основну чистку для того, щоб в комнезамах залишився напівпролетарський і малоземельний елемент."⁵⁹

Компанії перереєстрації та чистки соціального складу комнезамів Поділля було приділено особливу увагу. Цього вимагала складна політична ситуація в регіоні, більшість повітів якого через великий розмах антибільшовицького селянського руху продовжували залишатись на військовому положенні. Тому для допомоги у проведенні чисток на Поділля прибули досвідчені політпрацівники, переважно російськомовного походження. Це підтверджували звіти уповноважених та численні листи у повітові виконкоми з проханням надіслати матеріали по перереєстрації російською мовою.⁶⁰ Для керівництва роботою по проведенню чисток, за рішенням сесії ВЦКНС від 7 серпня 1921 року на Поділля був відправлений член ЦКК при ВУЦВК А.М. Приходько.⁶¹

Під час проведення двох перевірок соціального складу комнезамів Поділля в 1921- 1922 роках кількість діючих організацій КНС зменшилась вдвоє, а членів - в 4 рази.⁶² Незважаючи на великий розмах проведених чисток, в довідці секретаріату ЦК травневого (1922 р.) пленумі ЦУ КП(б)У, де розглядалось питання про комнезами, зазначалось: "За своїм соціальним складом КНС ще далеко не представляють чистих об'єднань бідняків. Залишилась велика кількість середняків, вкрай важко відціджуваних, як показала навіть люта подекуди чистка."⁶³ Соціальний склад Подільської губернської організації КНС, в якій на перше березня

нізацій КНС, які існували на Поділлі на травень 1921 року, було проведено обстеження лише 99 організацій в Летичівському, Проскурівському та Ямпільському повітах.⁵¹ Для зміцнення політичної активності місцевих організацій КНС на раді завідуючих відділами по роботі на селі повітових комітетів КП(б)У Подільської губернії (червень 1921р.) було прийняте рішення про обов'язкове оформлення членства в КНС кожного комуніста, який працює на селі.⁵²

Систематична робота по залученню комнезамів до радянського будівництва на Поділлі розпочалась лише після першого з'їзду Рад Поділля, який відбувся 10-14 липня 1921 року. Новообраний губвиконком активізував роботу по організації радянської влади на місцях. На допомогу йому з центру було прислано 75 досвідчених партійних працівників.⁵³ В агітаційному листку ЦК КП(б)У під назвою "Як приступити?" партія закликала агітаторів "створенням комнезамів здійснити справжній комунізм на Правобережжі, незважаючи на надзвичайно важкі умови."⁵⁴ Для активізації діяльності комнезамів на місця були розіслані відповідні інструкції та директиви. А вже в серпні 1921 року на Поділлі було скликано і проведено навіть декілька волосних та повітових з'їздів КНС.⁵⁵

На губернський підвідділ комнезамів, який організований в 20-х числах вересня при відділі управління Подільського губвиконкому, покладалось завдання по керівництву роботою КНС на місцях. Раніше ці функції виконував інструкторсько-інформаційний підвідділ губернського відділу управління. Протягом трьох наступних місяців проходила організація підвідділів у повітах.⁵⁶ Велику організаційну роботу, проведenu радянськими та партійними органами Поділля по зміцненню КНС у серпні-вересні 1921 р., голова Подільського губпідвідділу комнезамів визначив як "початок активної участі комнезамів в радянському будівництві."⁵⁷

Бажаючи контролювати процес розвитку організацій

ня села".¹⁷ Крім того, щоб нові утворення не асоціювались в уяві українських селян з колишніми "контрреволюційними" спілками, пленум ЦК КП(б)У 15 квітня 1920 р. ухвалив перейменувати їх у комітети незаможних селян (КНС). За рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 18 квітня питання про перейменування було подане на затвердження ЦК РКП(б).¹⁸

Захопивши владу, державна партія не бажала ділити її з ким-небудь. Створюючи комітети незаможних селян, вона прагнула відвернути загрозу перетворення таких організацій в майбутньому у політичну партію селянства. Адже така партія, склала б більшовикам серйозну конкуренцію на селі. Тому закон, що мав регламентувати діяльність комнезамів розроблявся партійними органами з надзвичайною ретельністю. Підготовлений комісією ЦК КП(б)У при РНК УСРР проект закону про КНС був розглянутий на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 29 квітня 1920 року і прийнятий в цілому. І лише після розгляду і затвердження його центральним комітетом РКП(б), 9 травня 1920 року був опублікований закон ВУЦВК та Раднаркому УСРР "Про комітети незаможних селян".¹⁹

Прийнятий закон навряд чи відповідав такій назві з точки зору юриспруденції. Його положення містили в собі лише обов'язки, покладені на КНС радянською владою. Вони стосувались, насамперед, здійснення контролю над діяльністю сільських рад, проведення соціалістичного землеустрою та допомоги продорганам у вилученні продрозкладки. За законом вступати до сільських і волосних комнезамів могли селяни, що мали до трьох десятин землі і звільнялись від хлібної розкладки; безземельні і малоземельні селяни, яких за законом Всеукраїнському про землю від 5 лютого 1920 р. наділяли землею найперше; селяни, що не мали продовольства і зерна для посіву й одержували їх з державних продовольчих фондів; селяни, які були змушені йти в найми й ті, що обробляли землю самі.²⁰ Тобто при визначенні членства в комнезамах був покладений, в основному, той же принцип, що і при форму-

ванні комбідів. Та й, зрештою, самі організації на початковому етапі свого існування мало чим відрізнялись від своїх попередників - комбідів. Так, голова Раднаркому УСРР Х. Раковський, виступаючи із звітом уряду України на IV Всеукраїнському з'їзді Рад, говорив: "Це, якщо ви хочете, ті ж самі комітети бідноти, які існували в минулому році, але з обмеженими правами".²¹ Впровадження в життя закону про КНС покладалось на Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) УСРР. Останній за дорученням ВУЦВК розробив і 6 червня 1920 року опублікував спеціальну інструкцію, в якій деталізувались положення попереднього закону.²² Дана інструкція мала стати керівництвом до дії для організаторів комнезамів на місцях.

Успіх в утвердженні своєї влади в українському селі більшовики ставили в пряму залежність від функціонування на місцях комітетів незаможних селян. Тому питання про організацію сільських КНС стало першочерговим в діяльності місцевих партосередків. Секретар ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльський в статті "Про нашу політику на селі" поставив перед ними завдання: "В найближчий час перетворитись у мілітаризований селянський підрозділ, який не може бути демобілізований до того часу, поки густа сітка комнезамів не покриє всю країну."²³ Для допомоги по організації КНС на місця було відряджено 847 партійних інструкторів.²⁴ Крім того, за зверненням ВУЦВК від 10 червня 1920 року вимагалось створити "летючі загони робітників - пропагандистів та агітаторів" для допомоги в організації КНС.²⁵ З цією метою на село було відправлено 10 576 промислових робітників, з них 1323 - комуністи.²⁶ Для успішної і швидкої організації КНС на місцях, НКВС в телеграмі губернським виконавчим комітетом (червень 1920 р.) запропонував створити відповідні комісії з представників органів управління, земельного, продовольчого, військового та завідуючого відділом роботи на селі губпарткому.²⁷

Процес організації комнезамів проходив під пильним кон-

селян, які проголошувались "організаціями державного значення."

В прийнятому документі визначалися повноваження членів КНС при участі їх у роботі органів адміністративної влади. Крім того, для заохочення незаможного селянства до вступу в КНС широко пропагувались пільги та привілеї, які надавались організованій бідноті. Як підтверджують матеріали вибіркового обстеження подільських комнезамів у вересні 1923 р., саме пільги, а особливо ті, що стосувались господарської сфери, відігравали вирішальну роль при вступі бідноти до організацій. Так, за анкетними даними майже 95% членів назвали економічні переваги основними причинами вступу їх до КНС.⁴⁷

Тому не дивно, що надання державою пільг суттєво позначилося на зростанні чисельності комнезамів Поділля. На початок травня 1921 року тут вже існувало 145 волосних та 1935 сільських комітетів незаможних селян.⁴⁸ Однак збільшення кількості організацій КНС не позначилось на активізації їх роботи по радянському будівництві на Поділлі. Використовуючи надані пільги для відродження своїх господарств, селяни не поспішали віддячувати радянській владі "вірною службою". Підсумовуючи результати обстежень, Подільський підрозділ комнезамів у звіті про стан і роботу КНС, надісланому ЦК КП(б)У в червні 1921 року, зазначив: "Якщо скоординувати всі донесення, що поступили з місць на цей час, то можна сказати, що комітети незаможних селян фактично не існують, а якщо і існують, то ніякої роботи не проводять."⁴⁹ Така самооцінка стала приводом до визнання Всеукраїнською центральною комісією незаможних селян (ВЦКНС) на своєму засіданні 27 червня 1921 р. роботу комнезамів Поділля незадовільною. Головна причина вбачалась у "відсутності на місцях свідомих, добросовісних безпартійних і партійних працівників."⁵⁰

Прийняте рішення цілком відповідало дійсності. Через слабкість радянських та партійних органів на місцях робота подільських комнезамів залишилася поза їх увагою. Так, з 2080 орга-

на Поділлі. В листі наркома внутрішніх справ від 20 грудня 1920 року Подільському губревкому під особисту відповідальність наказувалось негайно зібрати дані про існуючі КНС і прийняти всі можливі заходи до організації таких в усіх населених пунктах.⁴²

Якщо на Поділлі робота по створенню комнезамів лише розпочалася, то в інших регіонах України діяльність таких організацій вже дала свої перші результати. В резолюції V конференції КП(б)У (листопад 1920 року) зазначалось, що проведена організаційна робота по розшаруванню села є першою запорукою успіху радянської влади на Україні. Підкреслюючи важливу необхідність в існуванні таких організацій, майбутньому складу ЦК доручалось активізувати роботу по створенню і зміцненню комнезамів.⁴³ В свою чергу Раднарком УСРР на засіданні 1 лютого 1921 року заслухав звіт наркома внутрішніх справ про діяльність КНС. В прийнятому рішенні на НКВС покладалось завдання в найкоротший термін розробити законоположення, які б ширше регламентували діяльність комнезамів.⁴⁴

І все - таки , незважаючи на прагнення радянських та партійних органів, комнезами виглядали чужорідним елементом в системі органів адміністративної влади. Частина партійного керівництва, розуміючи необхідність розшарування селянства, була невпевнена в тому , що особлива гострота становища в Україні після закінчення військових дій виправдовує існування специфічно селянських політичних організацій. Тому Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні 15 лютого 1921 року прийняло рішення про доцільність обговорення питання про КНС на черговому пленумі ЦК.⁴⁵

Однак, на лютовому (1921р.) пленумі ЦК КП(б)У прибічники КНС - Х.Г. Раковський та Г. І.Петровський не лише переконали присутніх у недоцільності ліквідації КНС, але і наполягли на прийнятті ВУЦВК спеціальної постанови від 13 квітня 1921 року, яка стала фактично другим законом про КНС.⁴⁶ В ній підкреслювалась рішучість партії та уряду підтримувати комітети незаможних

тролем партійного центру. Згідно з рішенням Оргбюро ЦК КП(б)У від 1 листопада 1920 року інформаційний відділ повинен був щотижня надсилати в ЦК РКП(б) зведення про організацію КНС на місцях.²⁸ Внаслідок тотальної мобілізації сил і засобів, а також жорсткого контролю за виконанням поставлених завдань з боку партійного керівництва, на 1 листопада 1920 року , за даними НКВС УСРР , в Україні було організовано 9599 організацій КНС.²⁹ Зрозуміло, що такі цифри не могли слугувати показником прагнень селян до створення організацій, вони в більшій мірі відображали роботу радянських та партійних органів по насадженню комнезамів в українському селі. Так, один з делегатів V Всеукраїнської конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) зазначав: “Для чого нам така цифра? Адже ми знаємо, як створювались комнезами. Говорили селу, що якщо воно не організує комнезами, значить, не підпорядковується радянській владі”.³⁰

Організація КНС найкраще проходила в тих регіонах України, де більшовики користувались найістотнішим впливом: в східних та південних губерніях. На Правобережжі, а особливо в одному із його прикордонних регіонів - Поділлі, який по праву вважався найважчим в утвердженні радянської влади , процес організації комнезамів мав ряд характерних рис та особливостей. Так, лише в кінці листопада 1920 року Червона армія змогла остаточно підпорядкувати своєму впливові територію всіх округів Поділля . На відміну від інших регіонів України, більшовики були майже повністю позбавлені тут підтримки пролетарського населення , оскільки Поділля визначалось, насамперед, як аграрний регіон. А один із видів подільської промисловості - цукрова, обслуговувався сезонними робітниками, які вели одночасно власне селянське господарство, в силу чого як економічно, так і ідеологічно, були ближче до селянства, ніж до пролетаріату. Становище ускладнювалось катастрофічною нестачею партійних працівників. Так, за даними подільського губкому КП(б)У в 1922 році на Поділлі нараховува-

лось біля 400 членів партії,³¹ з яких лише незначна кількість перебували в селах.

Серйозною перешкодою в утвердженні влади більшовиків на Поділлі був селянський повстанський рух, який на початку 20-х років набув тут загрозливих масштабів. На березень 1920 року селянські угруповання нараховували понад 8 тисяч чоловік.³² Військова, матеріальна та фінансова підтримка з боку сусідніх держав Польщі та Румунії сприяли перетворенню його в організовану силу, яка стала серйозною загрозою в існуванні більшовицького режиму.

Нестабільність становища радянської влади в регіоні стала одним з визначальних факторів, що негативно позначився на організації по створенню комнезамів на Поділлі. З 9599 організацій КНС, зареєстрованих в Україні на 10 листопада 1920 р., в Подільській губернії було лише 327.³³ Однак і ця цифра не відображала реальної картини по організації КНС. Через військові дії, які проходили на території Поділля з перемінним успіхом, комітети часто ліквідовувались і відновлювали свою роботу лише з встановленням радянської влади. Тому в більшості випадків кількість наявних комітетів незаможних селян не відповідала цифровим даним, поданих у звітах. Прикладом може слугувати організація комнезамів у Проскурівському повіті, який по кількості створених комітетів (176) займав перше місце серед повітів Поділля. Проскурівський ревком, який приступив до організації влади на місцях, в лютому 1921 року повідомляв, що “багато комітетів існували лише на папері, інші - у вигляді президій, вибраних на загальних зборах.” При обстеженні із 176 організацій було виявлено лише 116.³⁴

До грудня 1920 року, тобто до часу, коли за допомогою військ було відновлено радянську владу на всій території Поділля, роботу по організації КНС здійснювали в основному політпрацівники регулярних частин Червоної армії. Тому й створені організації використовувались ними виключно для забезпечення військо-

вих підрозділів продовольством та фуражем.³⁵ Відділи ж управління волосних та повітових виконкомів через відсутність відомостей про існування таких комітетів не мали змоги залучити їх до участі в радянському будівництві або ж надати їм будь-яку допомогу.³⁶

Разом з тим, організація комнезамів на Правобережжі і, зокрема, на Поділлі мала ще одну особливість. Після звільнення території від польських військ в червні 1920 року за власною ініціативою політпрацівників Червоної армії, які не завжди мали чіткі інструкції по організації влади на місцях, відроджуються попередники комнезамів - комбіди. Якщо в лівобережних губерніях України комітети бідноти проіснували лише до січня 1920 року, то на Правобережжі їх відродження співпадає з початком організації КНС.³⁷

Оскільки функції КНС майже не відрізнялись від комбідівських, то часто існуючі по селах комбіди механічно перетворювались у комнезми. Особливо це було характерним для Ольгопільського, Брацлавського, Літинського та Вінницького повітів Подільської губернії. Таке становище змусило повітові ревкоми Поділля в липні - серпні 1920 року видати спеціальні розпорядження про заборону подібних перетворень.³⁸ І все ж у віддалених округах Поділля - Кам'янецькому та Могилівському, селянські організації під назвою “комбіди” продовжували існувати аж до середини 1923 року. А в місті Кам'янці-Подільському в січні 1923 року відбулись навіть об'єднані збори голів райкомбідів.³⁹ Тому не дивно, що в анкетах вибіркового обстеження комнезамів Поділля, проведеного комісією ЦК КП(б)У у вересні-жовтні 1923 року, деякі КНС назвали 1919 рік часом створення своїх організацій.⁴⁰

Лише з другої половини грудня 1920 року з розсиланням на місця надзвичайних органів радянської влади - повітових ревкомів, на Поділлі розпочалась робота по організації влади на місцях.⁴¹ Цей термін можна вважати і початком цілеспрямованої роботи радянських органів по створенню комітетів незаможних селян

ням цього є не використання фондів, призначених для кооперування бідноти. Так, у 1927 році із 13 тис. крб, виділених споживчими товариствами Вінниччини, було використано лише 3 390 крб.³¹¹ А Могилів-Подільський окргосподарсоюз за 1928 рік зумів кооперувати лише 3 тис. господарств, що становила 28 % планового завдання.³¹²

В результаті перевірки, проведеної народним комісаріатом РСІ на початку 1928 року, було виявлено, що господарства членів КНС Поділля охоплені селянською кооперацією лише на 13,6 %.³¹³ Проте, незважаючи на це, питома вага членів КНС у кооперації залишалась високою. Так, на липень 1929 року, комнезамівці Поділля становили 61,3% усіх членів, а в правліннях кооперативів майже 75%.³¹⁴ По Україні відсоток кооперованих членів КНС теж зріс, але показники були дещо нижчими. Так, на 1929 рік представники організованої бідноти в кооперації на Україні склали 50-55%³¹⁵ В її керівних органах (ревізійних комісіях, правліннях) також більшу половину місць (54%) займали члени КНС.³¹⁶ Така перевага членів КНС в кооперативних органах цілком відповідала завданням соціальної політики державної партії в період "загострення класової боротьби".

Починаючи з середини 1929 року вся система селянської кооперації підлягала реорганізації у відповідності з курсом на суцільну колективізацію. Структура і методи роботи кооперативної системи підпорядковувалась одній справі - масовій колективізації. Характерним є лист Могилів-Подільського Буряксоюзу до окружної КНС від 15 грудня 1929 року. В ньому зазначалось, що " система сільськогосподарської кооперації повинна перетворитись у виробничу кооперацію з перспективами на переродження її в масову колективізацію". Перед організаціями КНС ставилось завдання допомагати бідноті вступати до колгоспів.³¹⁷

Підсумовуючи сказане про участь комнезамів Поділля у

селян. На такі організації покладалась роль соціальної опори режиму при формуванні слухняного складу рад шляхом висування потрібних кандидатур та відведенні небажаних при виборах у ради. При цьому, пам'ятаючи боротьбу за владу між комбідами та сільськими радами в Росії, українські більшовики намагались всіляко обмежити владні повноваження комнезамів. Так, за першим законом про КНС (закон ВУЦВК та Раднаркому від 9 травня 1920р.) на комнезами покладалась роль сприяння і контролю за діяльністю Рад. В свою чергу повітовим виконкомом надавалось право корегування соціального складу комнезамів.¹⁴² Такий взаємоконтроль між КНС і сільськими радами під керівництвом партійних органів забезпечував останнім монопольне зосередження влади в своїх руках. У разі неспрацювання такого принципу Х.Г. Раковський допускав навіть скасування рад і перетворення на них комітетів незможних селян.¹⁴³

Однак, як показала практика, незважаючи на функціонування організацій КНС, більшу активність в виборах до рад на початковому етапі їх створення проявляли заможні селяни, що забезпечувало їм перевагу у складі новобраних органів місцевої влади. Такий склад рад не міг гарантувати успіху більшовикам у здійсненні комуністичних перетворень на селі. Тому постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 14 жовтня 1920 року перед комнезамами було поставлене завдання по оволодінню виконкомом сільських рад шляхом забезпечення їхньої участі у виборчих комісіях і перевірці списків виборців.¹⁴⁴ Відповідно до цього загальні збори КНС отримали повноваження затверджувати єдиний список для голосування при виборах до Рад. За їх же вимогою із списків виключались і позбавлялись виборчих прав кандидатури, що несли в собі будь-яку загрозу для більшовицького режиму. Одночасно така система виборів давала змогу організаціям КНС забезпечити за собою переважну кількість місць у радах.

В силу специфічних умов радянського будівництва на Поділлі

саме тут найбільше проявлялись тенденції до захоплення комнезами виконкомів сільських рад. Адаже заміна надзвичайних органів радянської влади ревкомів сільськими радами відбувалась тут значно пізніше, ніж в інших регіонах України, при наявності чисельної організації КНС. Опорою їй слугували бідняцькі господарства, які в поєднанні з батрацькими становили 36,4 %.¹⁴⁵ Подана нижче порівняльна таблиця повністю підтверджує такі міркування.

Таблиця 1.2.

Участь комнезамів в роботі сільських рад у 1922-1930 рр. (в %) ¹⁴⁶

	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
На Поділлі	58	67	65	60,9	55	49	50,3	53,6	61
По Україні	40	49	55,3	28,8	29,3	35,2	45,2	49,9	55,3

З приведених у ній даних видно, що у 1922-1923 рр. у складі сільських рад Поділля перебувало відповідно 58 та 67 відсотків членів КНС, в той час як в середньому по Україні лише 40 та 49 % . Матеріали вибіркового обстеження організацій КНС на Поділлі цього часу свідчили, що на виборних посадах у радах перебував кожен сьомий член КНС.¹⁴⁷ Через значне охоплення органів місцевої влади членами КНС, в початковий період НЕПу діяльність комнезамів та сільрад на Поділлі була настільки взаємопов'язаною, що для постановки завдань радянського будівництва тут скликалися спільні наради голів сільських рад і організацій КНС.¹⁴⁸

З впровадженням НЕПу ,разом з економічним зміцненням селян-власників, активізувалось і їх прагнення до оволодіння політичною владою. В результаті компанії перевиборів рад на Поділлі перетворюються на арену боротьби за владу не селі між КНС та іншими верствами села. В доповідній записці Подільської комісії незаможних селян від 26 грудня 1922 р. зазначалось: “ Перевибори

нула підтримати свою соціальну опору на селі. В листі Вінницького ОПК в жовтні 1926 року всім райпарткомам і партосередкам пропонувалось розгорнути масову агітаційну роботу навколо фонду для закріплення впливу серед бідноти та організацій КНС, втягуючи в їх лави нові верстви незаможних.³⁰⁴ Метою створеного фонду було забезпечення політичної ролі незаможного селянства в організаційній та господарській діяльності кооперативів. Тому розподіл фонду здійснювався з обов'язковою участю членів КНС.³⁰⁵ Наслідком цього стало використання фонду кредитування бідноти Поділля виключно в інтересах комнезамів.³⁰⁶

Для недопущення кооперування за рахунок фонду бідноти середняків місцеві партійні комітети зобов'язували комфракції комнезамів розглядати списки з кооперування на зборах КНС.³⁰⁷ А президія ВУЦВК своєю постановою 4 квітня 1928 року вказала на необхідність письмового дозволу організацій КНС при отриманні кредитів.³⁰⁸ Цим рішенням розподіл кредитів серед бідноти повністю зосереджувався в руках КНС.

Для збільшення надходжень до фонду бідноти на початку 1928 року Головокооперком запропонував провести компанію по збільшенню вступного паю із заможних селян в споживчій кооперації до 10 крб і оголосив про збирання пайової заборгованості.³⁰⁹ Директивою ВЦКНС від 8 січня 1928 року проведення цієї акції покладалось на організації КНС. Вони були зобов'язані не лише одностайно проголосувати за збільшення паю, але й взяти участь разом з активістами-середняками в подвірному обході для збирання пайової заборгованості. За цю послугу організації КНС отримували право вступу до кооперації із платою вступного внеску в розмірі 50 коп. і наданням позики терміном на 2-3 роки.³¹⁰

Однак, надання різноманітних пільг та привілеїв не сприяли залученню членів КНС Поділля до кооперації. Підтверджен-

губернське товариство сільськогосподарського кредиту.²⁹⁸ Кредити для сільськогосподарських кредитових товариств розподілялись через губернську комісію незаможних селян. Вона зверталась з проханням до Подгубсельбанку, в якому аргументувала доцільність надання кредитів тому чи іншому товариству.²⁹⁹

Опора на організовану бідноту та підтримка її кредитами повністю відповідала політичним настановам більшовиків. Але з економічних розрахунків вона породжувала лише марнотратство фінансових і матеріально-технічних засобів. Адже більшість бідняцьких господарств мали натуральний спосіб виробництва, тому кредити не досягали своєї мети - забезпечення розширеного відтворення в сільському господарстві. Здебільшого їх просто проїдали, а тому сподіватись на їх повернення було марно. Це змушувало кредитові товариства дедалі частіше орієнтуватись на заможні господарства. З приводу цього, у зверненні Вінницької окрКНС (травень 1928 р.) вказувалось, що товариства кредитової кооперації, відпускаючи кредити, виходять цілком з комерційних міркувань, забуваючи про "потрібний соціальний підхід до справи".³⁰⁰ В результаті на початок 1929 року кредитові товариства Поділля охоплювали лише 6,7 % господарств членів КНС.³⁰¹

Швидшому залученню незаможного селянства до кооперативів мав сприяти і спеціальний фонд бідноти, утворений у 1926 році. Його початковий рахунок в Укрсельбанку визначався сумою в 1 400 000 крб. Кошти для фонду виділяли самі кооперативи шляхом 10 %-го відрахування від своїх прибутків.³⁰² Таке рішення органів радянської влади не лише підривало економічний ґрунт селянської кооперації, але й викликало незадоволення її членів. Так, в інформаційному донесенні Тульчинського окрвідділу ДПУ (травень 1927 р.) повідомлялось про відмову заможних селян здійснювати подібні відрахування, що стало причиною виходу їх з кооперативів.³⁰³

Створенням фонду кооперування бідноти влада праг-

рад на Поділлі пройшли не так, як очікувалось. Мала місце боротьба між куркулем та незаможним селянством. Були випадки, коли куркулі поряд із списками незаможників виставляли свої. Почастішали випадки кулачних розправ та зривання виборів куркулями.¹⁴⁹

В таких умовах залученням членів КНС до рад державна партія намагалась попередити прояв політичної активності основної селянської маси. Тому збереження Рад за комнезамами розглядалось як "чергове бойове завдання в боротьбі з дрібнобуржуазною стихією."¹⁵⁰

Таке завдання цілком відповідало і прагненням самих членів КНС, які чітко усвідомлювали, що лише із захопленням рад, можна зберегти свій політичний вплив на селі. Повноваження надані комнезамам у формуванні складу рад дозволяли їм і надалі забезпечувати за собою переважну кількість депутатських місць. Так на березень 1924 року члени КНС Поділля у радах становили 65%.¹⁵¹ Це був найвищий показник серед усіх губерній України.

Захопленням чисельної переваги, а також проведенням своїх членів на пости голів і секретарів сільських рад, комнезами перетворювали сільські ради в органи, що захищали інтереси виключно членів КНС. Це дозволило останнім здійснювати свій диктат у радах, не допускаючи до участі в них основної маси селянства. Побоюючись появи конкурентів, члени КНС ревниво стежили, щоб до складу рад не потрапили не лише більш заможні селяни, але й неорганізована біднота.

Протиставляючи себе усім іншим верствам селянства, члени КНС породжували у них прагнення об'єднатися з метою захисту власних інтересів. В середині 1925 року ЦК КП(б)У змушений був неофіційно визнати, що замість союзу незаможника із середняком фактично склався союз середняка із куркулем.¹⁵² Настрої, які панували на селі, особливо позначились під час часткових перевиборів рад взимку 1925 року. В більшості випадків вибори проходили з проваленням кандидатур членів КНС і комуністів та зміц-

ненням позицій селян-власників.¹⁵³ Загроза втратити свій вплив у радах була однією з причин, що змусила державну партію позбавити КНС виконання владних функцій та перетворити їх у добровільні організації.

Реорганізація комнезамів, яку останні оцінили як зраду інтересів бідноти, негативно позначилася на активності членів КНС при перевиборах рад. У виборчій компанії 1925/26 років на Поділлі брало участь лише 51-58 % членів КНС.¹⁵⁴ Завдяки цьому виборчі компанії на селі проходили із зменшенням диктату КНС та більшою демократичністю. Незважаючи на те, що провідна роль в складанні виборчих списків, як і раніше належала сільпарторганізаціям і комітетам незаможних селян, відсоток останніх в складі сільських рад, в порівнянні з минулим роком зменшився.¹⁵⁵ На Поділлі це зменшення в загальному становило 4%. Хоча в таких округах Поділля, як Вінницький та Тульчинський кількість членів КНС у радах зменшилась майже на 20 %.¹⁵⁶

Зрозумівши неможливість створення вигідного їй соціального складу сільських рад парламентськими методами, влада знову почала обмежувати коло селян, які мали виборчі права. У вересні 1926 року президія ЦВК СРСР затвердила нову інструкцію про перевибори до рад, яка більш детально, ніж раніше, регламентувала процедуру їх проведення і коло осіб, які мали виборчі права.¹⁵⁷ За її положенням відсоток позбавлених виборчих прав в селах зростав з 1,4 до 4,6 %.¹⁵⁸ Розширення повноважень членів КНС, які передбачала інструкція, значно активізували їх участь у виборчих компаніях. В інформаційному зведенні ЦК КП(б)У від 5 липня 1927 року повідомлялось: “Нова інструкція розцінена членами КНС, як можливість взяти реванш. Середняків вибирали лише для видимості. Все більше розширювались списки позбавлених виборчих прав.”¹⁵⁹

Бажаючи не допустити до участі у виборах більш заможні верстви села, сільські партосередки та КНС Поділля в більшості

формуєчи правління кооперативів, більшовики здебільшого керувались не господарськими мотивами, а політичними. Про це наголошувалось у виступах на I з'їзді Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації (березень 1922 р.), де вказувалось на спроби владних структур протиснути до керівних органів кооперації "цілком чужих" для неї елементів.²⁹⁴ Тому не дивно, що із позбавленням комнезамів владних функцій і перетворенням їх у добровільні організації, відсоток членів КНС Поділля в керівних органах кооперації поступово зменшується. Так, протягом 1925-28 років кількість членів КНС у правліннях сільськогосподарської кооперації зменшилась від 66% до 41%, а споживчої - від 75 % до 53%.²⁹⁵

Однією з перешкод вступу членів КНС до кооперації була неспроможність заплатити вступні паї. Тому для забезпечення "надійної" соціальної бази соціалістичної кооперації членам КНС дозволялось вступати до кооперативів на пільгових умовах. Зокрема, передбачалось надання змоги виплачувати вступні паї протягом 6-9 місяців, або ж оплата їх за рахунок держави. Так, на пільгове придбання паїв членам подільських КНС у 1925 році Сельбанком було асигновано 6238 крб.²⁹⁶

Для забезпечення сільськогосподарської і споживчої кооперації кредитом декретом РНК УРСР від 24 січня 1922 року була створена кредитна кооперація. Наданням довготермінових та короткотермінових кредитів держава прагнула якомога ширше залучати до кооперації господарства незаможних селян, а серед них і членів КНС. При цьому кошти, використані організаціями КНС, становили основну частку від загальної суми кредитів, виділених для незаможного селянства взагалі. Наприклад, за листопад-січень 1922-1923 рр. із 6 млн. кредиту для селянської бідноти Поділля, по лінії комнезамів було розподілено 4 755 625 крб.²⁹⁷

У жовтні 1923 року на Поділлі розпочало діяльність

%.²⁹²

Перевага комнезамівців у правліннях кооперативів не відображала процесу загального охоплення комнезамів Поділля селянською кооперацією. Так, на початок 1925 року на Поділлі було кооперовано 42214 членів КНС, що складала лише 29% від загальної кількості членів. Це був найнижчий показник серед усіх губерній України.(див. табл.2.2)

Таблиця 2.2.
Участь КНС України в кооперації в 1924-1925рр.²⁹³

Губернії	Членів КНС в кооперації		
	1.I.1924 р.	1.IV.1924 р.	II.1925 р.
Полтавська	22620 (36,5%)	25061 (37,0%)	42314 (52,0%)
Донецька	17000 (35,4%)	19892 (38,2%)	35031 (47,9 %)
Катеринославська	12392 (26,4%)	26370 (43,9%)	34834 (41,8%)
Київська	13937 (20,2%)	37973 (35,0%)	59823 (41,5%)
Харківська	8394 (19,0%)	9207 (21,2%)	20127 (36,3 %)
Чернігівська	4000 (16,0%)	7623 (30,0%)	14500 (39,0%)
Одеська	18491 (15,4%)	24144 (20,0%)	62593 (44,4%)
Волинська	2796 (10,0%)	9686 (13,4%)	129126 (35,4%)
Подільська	12133 (9,2%)	19273 (15,4%)	42214 (29,0%)
По Україні	115922 (21,1%)	179229 (26,0%)	345462 (40,5%)

З приведених у таблиці даних видно, що за процентним охопленням КНС у кооперації Подільська губернія займала останні місця по Україні. На противагу цьому вона мала найвищі показники участі комнезамівців у правліннях кооперації. Така різка невідповідність між низьким показниками охоплення комнезамівців Поділля селянською кооперацією та переважним відсотком членів КНС в її керівних органах підтверджує той факт, що

випадків безпідставно позбавляли їх виборчих прав. Обґрунтування рішень, прийнятих зборами сільських КНС були здебільш формальними: “Позбавити голосу як ворожого елемента”. В деяких округах організації КНС проводили навіть конкурси на кращий КНС, який не допустить в сільські ради небажаних для радянської влади елементів.¹⁶⁰ У випадку, коли до Рад все - таки потрапляли заможні селяни, партійні та радянські органи за поданням місцевих організацій КНС оголошували про недійсність таких виборів. Так у протоколі наради партприкріплених по перевиборах до сіл Немирівського району Вінницької округи (жовтень 1929 р.) зазначалось: “Вважати за необхідне перевибори в селах Боблів, Селевинці, Воробіївка касирувати в зв’язку з тим, що до складу переобраних президій попали небажані кандидатури”.¹⁶¹

З взяттям курсу на суцільну колективізацію склад переобраних рад істотно відрізнявся від попередніх. Так, в результаті перевиборів 1929-1930 років члени КНС Поділля в радах становили 53,6 %. Проте, найголовнішим було те, що з усіх депутатів сільських рад на цей час майже 62 % становили колгоспники.¹⁶² Позбавлені своєї власності та об’єднані в одержавлені колгоспи, вони вже не несли в собі небезпеки для існуючого режиму. Цим пояснювались прагнення деяких місцевих партпрацівників до ліквідації рад як органів державної влади на селі та перенесення їх функцій на правління колгоспів.¹⁶³

Передвиборча компанія рад в 1929 р. була останньою з широким залученням до неї комітетів незаможних селян. Наступні перевибори рад 1930-1932 рр. пройшли із значним послабленням активності КНС не лише на Поділлі, але й в цілому по Україні. Така ж пасивність організованої бідноти спостерігалась і в інших сферах їх діяльності в період повторної спроби здійснення військово-комуністичного штурму.

На початок 1933 р. війна більшовиків проти українського селянства наближалась до фатального завершення. Селяни-

власники, головні вороги радянського режиму, підірвані розкуркуленням та колективізацією, врешті-решт внаслідок примусових хлібозаготівель були приреченні до повільного фізичного винищення. Основною фігурою на селі став колгоспник, позбавлений землі і засобів виробництва, примусово об'єднаний в одержавленні колгоспи і перетворений, таким чином, на "гвинтик" тоталітарної державної машини.

З повним утвердженням радянської влади в українському селі для більшовиків відпала потреба в існуванні організацій КНС, штучно створених для сприяння у виконанні поставленої мети. Тому за вказівкою ЦК КП(б)У припинення діяльності комнезамів пропонувалось провести як рішення про самоліквідацію на V пленумі ВЦКНС, який відбувся 16 лютого 1933 р. Виступаючи на ньому з доповіддю Г.І.Петровський, ніби виправдовуючись перед активістами-незаможниками, зазначав, що він до останнього часу захищав перед партійними органами право організацій сільської бідноти на існування, але факти життя були проти нього.¹⁶⁴ Прийнята пленумом постанова про самоліквідацію КНС була в свою чергу формальною підставою для прийняття постанови ВУЦВК від 8 березня 1933 р. про припинення діяльності та ліквідацію комітетів незаможних селян.¹⁶⁵

Підсумовуючи сказане в даному розділі дослідження зазначимо, що прагнення більшовиків до захоплення органів місцевої влади - сільських рад, змусили їх проголосити про створення паралельно до рад, класових політичних організацій сільської бідноти - комітетів незаможних селян. Такі організації, охоплюючи пролетарські та напівпролетарські верстви села мали слугувати соціальною опорою режиму при формуванні потрібного складу органів місцевої влади, шляхом здійснення селекції серед сільських товаровиробників за ознакою їх революційності.

Особливу потребу в існуванні КНС більшовики відчували на Правобережжі, а особливо в одному із його західних регіонів -

вання кооперації ми не вростемо в саму гущу господарського життя села".²⁸⁶

Виконуючи вказівки партійного керівництва, I Всеукраїнська нарада КП(б)У (травень 1921 р.) надала право контролю над діяльністю сільських кооперативів місцевим організаціям КНС, шляхом введення їх в правління на правах представників продорганів.²⁸⁷ Незабаром в резолюції Політбюро ЦК КП(б)У про КНС від 30 вересня 1921 року перед комнезамами було поставлене завдання остаточного захоплення в свої руки кооперативних правлінь.²⁸⁸ Необхідність "завоювання" правлінь місцевих кооперативів червоною ниткою було проведено через резолюції з'їздів КНС Поділля. Так, окружний з'їзд КНС Гайсинщини, що відбувся у жовтні 1922 року, визначивши кооперацію головним фактором зміцнення незаможницьких господарств, закликав до розпуску правлінь кооперативів, які не виконують вказівок радянської влади.²⁸⁹

Для сприяння залучення незаможного селянства до правлінь кооперації, як і при виборах до Рад, владою були застосовані класові обмеження щодо участі селянства в системі виборів. Зокрема, 27 грудня 1922 р. Головний кооперативний комітет (Головкооперком) ухвалив рішення, за яким право обирати керівні органи кооперативів і бути обраними до них надавалось лише тим, що мали виборчі права за чинною конституцією.²⁹⁰ А восени 1923 року Головкооперком визнав за доцільне, аби при обранні до складу правління кооперативу, контролюючі органи вимагали довідку про соціально-майновий стан претендентів.²⁹¹ Складання списків та утвердження кандидатів у правління кооперативів найчастіше здійснювалась на загальних зборах КНС. Така процедура не лише забезпечувала контроль за соціальним складом правлінь, але й сприяла завоюванню переважної кількості місць у них членами КНС. Так, у 1923-1925 роках члени КНС Поділля в керівних органах кооперації становили від 66 до 85

незасобицький склад правлінь колективів цілком влаштував державну партію, яка із включенням середняків у колективи вбачала необхідність у здійсненні контролю над процесом колективізації. Постановою ЦК КП(б)У від 14 січня 1927 року "Про підсумки колгоспного будівництва на Україні" підтверджувалась важливість роботи комнезамів по забезпеченню здорового розвитку існуючих колективів.»²⁸²

Не відкидаючи лозунгу колективізації і навіть підтримуючи незасобицькі колгоспи, більшовики разом з тим шукали іншого шляху, який би держався не на примусі, а слугував би економічним стимулом для селян до об'єднання. На думку більшовиків, цей шлях мав пройти через кооперацію, яка не була пов'язана з відчуженням селянської власності, а отже була більш прийнятною для селянства. Крім того, досвід колективної праці, набутий селянами, сприяв би безболісному переходу до колективізації. Тобто кооперація мала стати підготовкою та передумовою колективізації, яка поки що відклалась на невизначений термін.²⁸³

Однак, нова економічна політика, незважаючи на її далекосяжну тактику і стратегію, вплинула на подальшу долю селянської кооперації. З утвердженням НЕПу зростає роль кооперації в економічному житті села. На відміну від штучного утворення колгоспів, кооперація розширюється з ініціативи самих селян. Так, якщо на Поділлі на початок 1921 року діяло 248 кооперативів, то вже через рік їх чисельність зростає до 1020.²⁸⁴

Масове відродження кооперації не могло не хвилювати більшовиків. Адже на перших порах реставраційні тенденції до відродження справжньої селянської кооперації домінували над радянсько-соціалістичними.²⁸⁵ Тому для радянської влади особливо важливим було питання захоплення більшості місць в керівних органах кооперації для здійснення контролю за її розвитком. Секретар ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльський зазначав: "Без завою-

Поділлі, який через специфічні особливості радянського будівництва (незначна частка пролетарського населення та партійних працівників, прикордонне положення, активізація антибільшовицького селянського руху та ін.) вважався одним з найважливіх регіонів в утвердженні радянської влади.

Незважаючи на деякі запізнення з організацією комнезамів, наявність широкої соціальної бази (значного відсотку малоземельних та безземельних селян) сприяла формуванню тут найчисленнішої по Україні організації сільської бідноти.

Активність подільських комнезамів була спрямована в першу чергу на захоплення сільських рад, що й забезпечувало їм переважний вплив в органах місцевої влади. На цьому значною мірою позначився той факт, що в більшості повітів Поділля вибори до рад та заміна ними надзвичайних органів - ревкомів проходили тут значно пізніше, ніж в інших регіонах України, при наявності на місцях осередків КНС. Використовуючи надані владою привілеї (право формування списків кандидатів на загальних зборах КНС, прийняття ними рішень про відведення небажаних кандидатур та позбавлення виборчих прав), члени КНС, завоювавши у радах переважну кількість місць, фактично перетворили їх в органи власної диктатури, протиставляючи себе основній селянській масі.

З проголошенням НЕПу, вимушений економічний відступ більшовиків аж ніяк не означав відступу політичного. Розуміючи, що разом з економічним піднесенням селян-власників активізується і їх прагнення до оволодіння політичною владою, державно-партійне керівництво залученням комнезамів до рад прагне попередити прояв політичної активності основної селянської маси. Захоплення рад комнезамами було визнано найголовнішим їх завданням. Воно цілком відповідало і намірам членів КНС, які розцінивши період НЕПу як зраду інтересів бідноти, намагались зберегти штучну перевагу в радах, сподіваючись таким чином і надалі забезпечити за собою політичний вплив на селі. Побояючись конкурентів, вони

з великою підозрою поставились до появи в політичному житті інших соціальних верств. Цим пояснюється ігнорування комнезамами вимог державної партії про необхідність співробітництва у радах із середняками.

Протиставляючи себе усім іншим верствам селянства, члени КНС неминуче породжували у них прагнення об'єднатись з метою захисту власних інтересів. На Поділлі це значною мірою проявилось під час осінніх (1924 р.) виборів до рад та часткових перевиборів взимку 1925 р., які в більшості випадків проходили тут з провалением кандидатур членів КНС та комуністів. Прагнення партійних структур зберегти свій вплив в органах місцевої влади виявились у прийнятті рішення про позбавлення комнезамів виконання адміністративних функцій та перетворення їх в добровільні громадські організації. Проте, незважаючи на зміну статусу організацій, радянсько-партійне керівництво і надалі продовжувало розглядати комнезами як свою політичну опору на селі. Прагнення їх залучити організації КНС до боротьби із селянами-власниками особливо проявились при повторній спробі здійснення військово-комуністичного штурму. Проявлення активності організованої бідноти при виборах до рад влада стимулювала збільшенням відсотку позбавлених виборчих прав та визнання недійсними виборів, де перевагу отримували більш заможні верстви селянства.

Розділ 2

жава перестане надавати кредити і пільги бідноті. Це значною мірою позначилось на зменшенні кількості колгоспів. В листі ВЦКНС до ВУЦВК від 24 лютого 1926 року вказувалось, що кількість колгоспів по Україні зменшилась з 8 до 6 тисяч, на Поділлі відповідно з 686 до 520.²⁷⁶ Для припинення подальшого розпаду колективів ВЦКНС пропонував створити центральний орган, який би регулював справу колективізації, включивши до нього двох представників від центральної комісії незаможних селян.²⁷⁷

Поштовхом до відродження уваги громадськості до проблеми колективізації була постанова ЦК ВКП(б) "Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва" від 30 грудня 1926 року. Постанова підкреслювала істотну роль колгоспів в організації сільської бідноти.²⁷⁸ В ній, а також започаткованих нею партійно-урядових постановках, присвячених колективізації, йшлося про добровільну колективізацію незаможного селянства. Для останніх колгоспи з урахуванням податкових та інших пільг, а також прямої державної допомоги нерідко були прийнятним виходом. Тому не дивно, що нові пільги як і заохочуване державою зниження ступеню відчуження майна в існуючих колгоспах, сприяли поживленню колективістського руху серед незаможників. В результаті кількість колгоспів в Україні зросла з 5454 у жовтні 1925 року до 12042 на жовтень 1928 року.²⁷⁹

Прагнення використати новостворені колективи для задоволення власних господарських потреб штовхали організації КНС Поділля до пильного нагляду за процесом організації колективів. Так, директивою Могилів-Подільської окрКНС (січень 1927 р.) заборонялось створення в селі будь-якого господарського товариства без відома президії КНС.²⁸⁰ Такий контроль забезпечував комнезамам перевагу в керівних органах колгоспів. Так, на 1927 рік в правліннях ТСОЗів та артілей на Поділлі було 77,1% членів КНС, а в комунах - 62,2%.²⁸¹ Переважно

ганізацій КНС Поділля мала один з найнижчих показників по об'єднанню своїх членів у колективах, поступаючись показниками лише Чернігівській губернії. Однак і ці зібрані статистичні дані не завжди відображали реальну картину колективізації в губерніях, оскільки значна кількість колективів розпадалася невдовзі після їх створення. Наприклад, у Вінницькій окрузі Подільської губернії від початку колективізації до жовтня 1925 року розпалося 36 колективів, що становили 20% від зареєстрованих.²⁷²

Штучно підтримуючи існуючі незаможницькі колгоспи, більшість у партійному керівництві не мала сумнівів у тому, що вони не здатні стати опорою держави в господарському зміцненні. Віддаючи всю продукцію державі, колгоспники - незаможники вважали себе "основними господарями", тому й постійно вимагали від уряду пільг та субсидій. Про це відзначав голова Раднаркому УСРР Х.Г.Раковський, виступаючи на VII Всеукраїнській партконференції. "У нас тепер 4500 колективів, - вказував він, - якщо їх всі пропустити через сито, то з них, можливо, одна третина або одна чверть є колективами, що розвиваються природно, а три чверті створюються внаслідок різних пільг".²⁷⁴ Таким чином радянська влада намагалась уникнути дискредитації самої ідеї колективізації.

З реорганізацією комнезамів в добровільні громадські організації в 1925 році радянське та партійне керівництво прагнуло зміцнити старі незаможницькі колгоспи, шляхом введення в них середняків. В залученні останніх до колективів вбачалась можливість зміцнення матеріально-технічної бази об'єднань. Тому в резолюції V Всеукраїнського з'їзду КНС всім організаціям рекомендовалось роботу по колективізації "суворо ув'язувати з політикою спілки незаможників з середняками".²⁷⁵

Однак, курс на співпрацю з середняком в колгоспах викликав протест основної частини незаможників, які вважали, що з вступом середняків, а отже, і зміцненням колгоспів, дер-

УЧАСТЬ КОМНЕЗАМІВ В АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕННЯХ НА ПОДІЛЛІ

Найголовнішим завданням більшовиків у сфері аграрних відносин був перехід від одноосібного ведення господарства до колективного. Радянські господарства, комуни, громадський обробіток землі та інші види товариського землекористування вважалися найкращими засобами для досягнення соціалізму в землеробстві. В такий спосіб пролетарська держава розраховувала позбутися економічної залежності від дрібного власника, який вважався найнебезпечнішим ворогом соціалізму, а створення на селі великого виробництва мало гарантувати радянській владі контроль над сільськогосподарським виробництвом.

Регіон України, де на 1919 р. збереглися значні розміри поміщицьких землеволодінь, більшовики вважали особливо зручним для впровадження радикальних змін. Однак спроби здійснення тут аграрних перетворень за більшовицькою доктриною викликали масове невдоволення та протест селянства. Ворожість села була однією з головних причин поразки радянських військ на Україні влітку 1919 року. Тому в резолюції ЦК РКП(б) "Про радянську владу на Україні", яка визначала політичну лінію партії після денікінської окупації, основні принципи аграрної політики зазнали певних змін. Зокрема, проголошувалась повна ліквідація відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним і малоземельним селянам. Радянські господарства рекомендувалось створювати лише в необхідних розмірах, а в справі об'єднання селян в комуни та артілі не допускати будь-якого примусу.¹⁶⁶ Новий земельний закон, затверджений Всеукрревкомом 5 лютого 1920 року, який передбачав зрівняльний поділ землі, був покликаний внести остаточне заспокоєння в українське село.¹⁶⁷

Однак, це зовсім не означало, що висловлені нові принципи

аграрної політики відповідали прагненням та переконанням більшовиків. Лише бажання утвердитись в Україні та намагання зберегти свою соціальну опору на селі, змусили їх до проведення "чорного переділу", тобто наділення землею індивідуальних селянських господарств та зменшення розмірів радгоспів. Ленін з цього приводу зазначав: "Ми змушені визнати, що лише досить невелику частину культурних господарств ми змушені дати під радянські господарства, інакше ми блоку з дрібним селянством не отримаєм, а нам цей блок необхідний".¹⁶⁸

Основна робота по здійсненню аграрних перетворень покладалася на утворені відповідно до положення Раднаркому від 28 лютого 1920 року при губернських та волосних ревкомах земельні відділи.¹⁶⁹ Однак, неконтрольованість соціального складу, а отже і роботи цих відділів, не забезпечували належного успіху радянській владі. Тому, з утворенням класових політичних організацій - комітетів незаможних селян (КНС), на них покладалось активне сприяння і контроль за діяльністю земвідділів. Для цього до складу волосних земельних відділів обов'язково включали голів волосних КНС, які повинні були стежити за дотриманням класової лінії при наділенні селян землею. У випадку незадовільної роботи земвідділів вони негайно розпускалися, передавши свої функції місцевим організаціям КНС. По селах земельними справами займався голова сільського комнезаму або ж один із його членів.¹⁷⁰

Аграрні перетворення на Поділлі в першій половині 20-х років мали свої особливості. Перенаселеність регіону висувала на передній план проблему забезпечення селян землею. Так, дореволюційне селянське землекористування складало тут в середньому 0,63 десятини орної землі на одну особу. Тому, щоб виконати вимоги нового земельного закону від 5 лютого 1920 року про мінімальний наділ - 1,87 десятин, потрібно було не лише розподілити всі землі, але й виселити за межі губернії 639200 чо-

ких умов існуючі колективні об'єднання не могли слугувати переконливим доказом для інших селян в доцільності усупільнення своїх господарств. Тому й не дивно, що навіть основна маса членів КНС все-таки надавала перевагу одноосібному веденню господарства. На 1 липня 1924 року з 135 308 членів КНС Поділля, лише 2930 були об'єднані в колективні господарства, що становило 2 відсотки від загальної маси комнезамівців та 0,6 % від всього населення.²⁷¹

Участь комнезамівців Поділля в колективізації на фоні інших губерній України характеризується поданою нижче таблицею.

Таблиця 2.1

Участь членів КНС в колективізації сільського господарства на Україні станом на 1 березня 1925 р.²⁷³

Губернії	Всього членів КНС	Індивідуальних господарств	Членів КНС у колгоспах	
			кількість	в (%)
Катеринославська	97386	79071	5937	7,2
Одеська	144322	124835	6726	4,8
Київська	144236	125144	5114	4,3
Волинська	99394	81325	3347	4,2
Донецька	57346	42730	2764	3,8
Полтавська	105138	86324	3374	3,8
Харківська	62814	57704	2174	3,7
Подільська	194322	176108	3883	2,7
Чернігівська	41427	36108	1503	1,3
По Україні	946642	809646	35932	4,4

Наведені матеріали свідчать, що одна з чисельних ор-

Оскільки штучно створені колективи не могли розвиватись самостійно, державними органами в 1921-1923 роках було прийнято цілий ряд законодавчих актів, які передбачали надання додаткових пільг незаможницьким колективам. Найбільш об'ємним документом, який регламентував діяльність колективних господарств незаможників, став декрет ВУЦВК від 9 серпня 1922 року "Про права, пільги і переваги, надані незаможному селянству, яке організовується в с/г колективи для громадського обробітку землі". В ньому не лише відзначалось політичне значення таких об'єднань, але й ставились конкретні завдання радянським органам в галузі допомоги об'єднанням незаможників. Серед наданих пільг найголовнішими були: непорушність наділеної за колективами землі, заборона збору орендної плати, першочергове відведення земель, безкоштовне закріплення живої та мертвої реманенту тощо.²⁶⁵

Для надання членам КНС, які входили до колективів с/г кредиту, постановою Раднаркому УСРР від 22 серпня 1922 року створювався фонд комнезамів. Метою фонду було якнайшвидше залучення до колективів організованої бідноти.²⁶⁶ На 1923 рік фонд комнезамів Подільської губернії становив: натурою -99799 пудів, грошми 1 300 000 радзнаків.²⁶⁷

Пільги, надані державою, в деякій мірі вплинули на зростання кількості незаможницьких колективів. Так, на жовтень 1924 року в Подільській губернії було зареєстровано 450 артілей та 33 комуни, що об'єднували 23 000 чоловік.²⁶⁸ Тобто, в порівнянні з попереднім роком їх кількість збільшилась в 2,5 рази. Члени КНС, об'єднані в ці колгоспи, становили 85% від загальної кількості колгоспників.²⁶⁹

Головними причинами, що спонукали членів КНС до об'єднання, були відсутність власної землі чи с/г реманенту, необхідного для її обробітку. Так, на 1922 рік забезпеченість колективів Поділля землею становила 31%, а інвентарем - 37%.²⁷⁰ За та-

ловік.¹⁷¹

Не дивно, що вже влітку 1920 року в більшості повітів Поділля проявляється масове стихійне прагнення селян до отримання або розширення своїх присадибних ділянок. В доповіді підвідділу землевпорядкування Подільського губвиконкому в жовтні 1921 року зазначалось: "Селянська маса, впресована важкими економічними умовами в надто тісні рамки старих присадибних ділянок, почала енергійно добиватися розширення існуючих ділянок і захоплення нових на колишніх нетрудових землях".¹⁷²

Затримка із проведенням землевпорядкування на Поділлі була пов'язана з відсутністю губземвідділу, який мав координувати проведення таких робіт. Через військові дії та активізацію селянського повстанського руху в регіоні він був створений і зміг приступити до своєї роботи лише в кінці 1921 року.¹⁷³ Серйозною перешкодою при землевпорядкуванні було те, що в губернії не було проведено ні генерального, ні спеціального межування, і навіть обліку земель.¹⁷⁴

Вимоги зрівняльного поділу земель явно суперечили програмним цілям більшовиків. Тому діяльність новостворених земельних відділів була спрямована, в першу чергу, на роботу по націоналізації земель для потреб державних установ і підприємств. З цим рішенням пов'язувалось прагнення владних структур націоналізувати найкращі земельні ділянки. Всього на Поділлі потрібно було забезпечити землею 66 цукрових заводів, 120 винзаводів, 100 радгоспів, 6 селекційних станцій та інші державні установи, які потребували земельних площ. Відведення націоналізованих земель на Поділлі планувалось завершити до кінця 1922 року і лише після цього розпочати внутрішньо-селищне землевпровадження.¹⁷⁵

Прагнення селян до отримання землі негативно позначились на їх ставленні до націоналізації. Тому навіть деякі з повіто-

вих відділів проводять лозунг: "Кращі землі - селянам, а що залишиться - для держави".¹⁷⁶ Бажання селян отримати землю виразились у масовому самовільному захопленні націоналізованої землі. На Поділлі це проявлялось найчастіше у відбиранні земель цукрових заводів. Так, лише жителями сіл Гайсинської округи восени 1923 року було зайнято майже 3 000 десятин землі.¹⁷⁷ При виїзді на місце подій комісій райвиконкомів селяни рішуче заявляли, що "землі заводам не віддадуть, так як самі мало-земельні, і земля повинна перейти в їх розпорядження, а не заводів, в яких знову засіли пани і поміщики".¹⁷⁸

Випадки таких конфліктів, які нерідко переростали у збройні сутички між селянами та адміністраціями державних установ, були досить поширеними на Поділлі в першій половині 20-х років. За даними Подільського губернського відділу ДПУ в 1920-25 роках "селяни намагалися силою відібрати націоналізовану землю в усіх округах Поділля, особливо Проскурівській, Могилівській, Гайсинській".¹⁷⁹ Для владження конфліктів Наркомзем УСРР в грудні 1922 року надіслав директиву Подільському Губземууправлінню, в якій пропонувалось у план робіт по землевлаштуванню включити в першу чергу райони цукрових заводів, де виникли конфлікти.¹⁸⁰

В таких випадках організації КНС нерідко захищали інтереси сільської громади, а не державні. Так, Подільський земвідділ неодноразово повідомляв Наркомзем про випадки відмови голів сільських комнезамів надати списки селян, які користуються захопленою землею.¹⁸¹

Якщо земельні органи Поділля роботу по внутрішньо-селянському землевпорядкуванню мали розпочати з 1923 року, то для комнезамів це було одним з головних завдань з моменту їх виникнення. Згідно інструкції НКВС УСРР від 6 червня 1920 року місцевим комітетам незможних селян надавалось право визначення та обліку лишків земель. За представленими ними

округи, Бессарабської комуни с. Ободівки та багатьох інших, комісії змушені були визнати, що порядку в них немає: колгоспники, комунари працювати не бажали, билися, пиячили.²⁶⁰

Ставлення організації КНС Поділля до колективізації яскраво характеризують матеріали вересневого (1923р.) обстеження комнезамів комісією ЦК КП(б)У. З 50 обстежених КНС питань про колективізацію ставилось в 40. Серед них 15 організацій проголосували проти колективізації і лише в 10-ти були створені колективи.²⁶¹ Проте ці об'єднання членів КНС в більшості випадків зберігали за собою одну лише назву і не відігравали будь-якої ролі в розвитку сільського господарства. Наприклад, колгосп села Левків Тульчинської округи в 1922-1924 роках об'єднував: 7 господарств членів КНС, 6 десятин землі, 4 коней, 2 плуги, та 1 жатку.²⁶²

Прагнення членів КНС до створення "карликових об'єднань" пов'язувались з можливістю наділення їх доброю землею та наданням фінансової допомоги з боку держави. Голова КНС с. Велика Кісниця Ямпільського повіту, описуючи жалюгідний господарський стан незможницької артілі зазначав, що організовуючи колгосп "покладали надію лише на державну допомогу та використання худоби і реманенту куркулів, відповідно до існуючого законодавства".²⁶³

Комуністична партія, розуміючи безперспективність об'єднань незможників, всеж намагалась підтримувати їх існування. В циркулярі ЦК КП(б)У губкомам і повіткамам від 11 березня 1922 року зазначалось: "Зміцнення колгоспів має для партії величезне значення з точки зору використання КНС в більш чіткому господарському напрямку і дозволяє утримати і зберегти для радянської влади надзвичайно важливу політичну опору на селі".²⁶⁴ Тобто у підтримці незможницьких колективних господарств партія керувалась, насамперед, політичними мотивами.

лось:" Всіма силами поширювати ідею колективізації і якщо трапиться, що в селі не знайдеться бажаючих, то президія комнезаму при найменшій кількості бажаючих повинна організувати колективне господарство ще до цієї осені і стати прикладом для інших".²⁵³

Помітні зрушення у справі колективізації на Поділлі відбулись після проведення розподілу колишніх нетрудових земель, який розпочався з 1923 року. За вказівкою органів влади наділення землею незаможників проводилось з урахуванням можливості запровадження колективного обробітку землі та створення нових колективних господарств. Так, якщо на 1 жовтня 1922 року на Поділлі було створено 3 комуні та 71 артіль²⁵⁴, то на травень 1923 року 17 комун та 181 артіль.²⁵⁵ Однак серед губерній України Подільська за кількістю колгоспів на цей час займала одне з останніх місць.²⁵⁶

Основну соціальну базу перших колективів становили незаможні селяни. Так, на вересень 1923 року з 318 колективних господарств, організованих на Поділлі-205 були незаможницькі. А незаможники, об'єднані у колективи становили 10,3% від їх загальної кількості.²⁵⁷ На фоні загальної чисельності селянських господарств стан колективізації на Поділлі не можна було назвати успішним. Населення, об'єднане у колективи, становило на середину 1923 р. лише 0,5%, а земля - 0,21%.²⁵⁸ Комісії ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР, які в травні 1923 року обстежували стан радянського будівництва на Поділлі, відзначили незадовільну роботу по усуспільненню селянських господарств.²⁵⁹

Колгоспи і радгоспи, створені нашвидкуруч в період НЕ-Пу, ставали не школою "нового ведення соціалістичного сільськогосподарського виробництва", як їх називали лідери партії, а яскравим прикладом безладдя та розвалу економіки. Аналізуючи діяльність колгоспів, створених у с.Монастирець Проксурівської округи, Гринівцях, Ружичанці Тульчинської

документами відбувалось і фактичне відбирання зайвих земель, інвентаря, робочої худоби.¹⁸²

За постановою Раднаркому від 20 липня 1920 року для розподілу через комітет незаможних селян передавались всі незасіяні землі, які перебували в користуванні окремих осіб.¹⁸³ Виявлення кількості, місцезнаходження і розмірів площ цих земель, а також причин незасіву, покладалось на місцеві земвідділи при посередництві КНС. Останні ж до дня розгляду зазначених матеріалів повинні були доставити список осіб, серед яких розподілялась земля.¹⁸⁴ Згідно з технічною інструкцією Подільського губземвідділу складання списків покладалось на голів КНС та голів сільських рад, які своїми підписами затверджували цей документ. Так, Ольгопільський повітовий відділ зобов'язував волземвідділи покласти повну відповідальність на організації КНС за правдивість складених списків.¹⁸⁵

В обіжнику Подільського губземвідділу від 28 квітня 1921 року вказувалось на необхідність залучення комнезамів до роботи по наділу селян присадибними ділянками.¹⁸⁶ Наділення садибами потрібно було планувати так, "щоб найменше нанести шкоди інтересам кінцевого землевлаштування".¹⁸⁷

Наркомзем України спеціальним циркуляром від 10 травня 1921 року загострював увагу губземвідділів на фактах самовільного захоплення присадибних ділянок селянами, частина яких зовсім не мала права на садиби. Для перевірки садиб, які перейшли до селян без участі земельних органів, створювались на місцях спеціальні комісії з представників повітового і волосного земвідділів та двох представників місцевого КНС. Лише після перевірки ці садиби закріплювались за господарями.¹⁸⁸

На Поділлі через кволість роботи земельних органів, роботу по тимчасовому розподілу нетрудових земель нерідко здійснювали комнезами. Так, член контрольної комісії по Загнітковській та Кам'янській волостях, описуючи типову карти-

ну землевпорядкування в містечку Рашкові, зазначав: "Роботу волземвідділу проводив, в цілому, комнезам. Розподілення землі проводилось також комнезамом, і земля розподілена неправильно".¹⁸⁹ В результаті під час тимчасового розподілу колишніх нетрудових земель за законом від 5 лютого 1920 року, на Поділлі 70 % площі було розподілено при участі земорганів і комнезамів, і лише 30 % - техніками-землемірами.¹⁹⁰

Перерозподіл земель в особисту власність на Поділлі особливо активно відбувається після прийняття V Всеукраїнським з'їздом Рад закону від 2 березня 1921 року про закріплення землі за господарствами на дев'ятирічне користування. Закріплення землі відбувалося після того, як у заможних селян будуть відібрані лишки землі і реманенту. Запровадження закону покладалося на КНС. Офіційно воно підтверджувалось декретом від 13 квітня 1921 року, який одним з першочергових завдань комнезамів передбачав "термінове вилучення лишків землі у куркулів".¹⁹¹

Рішення місцевих з'їздів КНС Поділля свідчили про безкомпромісність їхньої боротьби з селянами-власниками. Так, в резолюції Літинського повітового з'їзду КНС, який відбувся в липні 1921 року, зазначалось: "Вжити всіх заходів до ліквідації куркульських господарств шляхом відібрання лишків земель та передачі їх комнезаможним. Коли ж куркулі будуть чинити опір, то конфісковувати їх майно, а самих арештовувати та відправляти через повітвиконкоми до концтаборів".¹⁹²

Надання владою широких прав і привілеїв комнезамам, викликало масовий протест основної частини селянства. Безпартійні селянські конференції, де обговорювались земельні справи, приймали рішення, які засуджували участь КНС в аграрних перетвореннях, нерідко вимагали негайної ліквідації самих організацій.¹⁹³ Такі рішення не могли подобатися партійному керівництву. Виступаючи на захист своєї опори, ЦК КП(б)У вказав на доцільність скликання з'їздів КНС, а не безпартійних селянських

партконференції в грудні 1921 року Х.Г.Раковський зазначав: "Нові відносини на селі треба розглядати цілком певно, як поступку дрібнобуржуазній сільській стихії, як доказ нашої непрацездатності або нашої невмілості розв'язати питання про колективізацію сільського господарства тими шляхами і підходами, які були пануючими в нашій політиці за три роки".²⁴⁸

В нових умовах залученням членів КНС до колективів радянська влада прагнула підтримати існування комнезамів для протиставлення їх впливові міцних господарів на селі. Всеукраїнська нарада членів ЦК КП(б)У з представниками місцевих партійних організацій в травні 1921 року поставила завдання перед партійними осередками об'єднати комнезамівців у виробничі товариства, трудові артілі і колективи, надаючи їм всіляку допомогу з боку держави.²⁴⁹ Ця настанова знайшла своє відображення в прийнятті відповідних рішень на Поділлі. Зокрема, в резолюції восьмої Подільської губпартконференції (липень 1922р.)²⁵⁰ та в постанові бюро Подільського губкому КП(б)У від 13 вересня 1922 року²⁵¹ ставилось завдання повітовим КНС ширше розгорнути роботу серед сільського населення в напрямку популяризації колективізму серед незаможних. З цією метою в повітових і волосних центрах Поділля були створені комісії по колективізації. Передбачалось обов'язкове членство в них і представників від повітового комітету незаможних селян.²⁵²

Для ширшого пропагування колективного способу обробки землі питання колективізації було включено в порядок денний усіх з'їздів та зборів КНС, які завершували свою роботу прийняттям рішень про створення колективів. В переважній більшості вони не виражали ініціативу та бажання самих незаможників, а були результатом виконання директив та вказівок зверху. Яскравим прикладом цього є постанова Балинського волосного з'їзду КНС Подільської губернії (жовтень 1922 р.), в якій зазнача-

лише 2 комуни та 24 артїлі.²⁴¹

Починаючи з грудня 1920 року, партія спробувала вдатися до принципово іншого способу державного втручання в сільське виробництво. Вводилась розкладка селянського засіву та обробітку землі. Таким чином, більшовики прагнули запобігти скороченню селянських посівів, успадкованого від політики військового комунізму. Для доведення плану засіву до кожного селянського двору на місцях утворювались губернські, повітові і волосні посівками. До їх складу входив уповноважений від волості, який визначався волосним КНС, представник сільКНС і голова сільської земельної комісії.²⁴² На Поділлі за даними губернської комісії незаможних селян на весну 1921 року до посівкомів було залучено біля однієї тисячі представників організованої бідноти.²⁴³

У тезах відділу ЦК КП(б)У по роботі на селі (грудень 1920 р.) повідомлялось про створення під безпосереднім контролем комнезамів ще однієї організаційної структури у волостях - селянських будинків. Вони мали стати новими провідниками колективізації землеробства, як центри зосередження всіх засобів виробництва у сільському господарстві. Вся справа організації і управління цими економічними центрами повинна була перебувати в руках комнезамів і професійних об'єднань сільського пролетаріату.²⁴⁴ На Поділлі початок утворення селянських будинків припадає лише на кінець 1922 року. Однак, протягом наступного року кількість їх невпинно зростає. Якщо на 1 січня 1923 року було створено 33 сельбуду, то до кінця року їх чисельність зростає до 499.²⁴⁵ На 1 лютого 1925 року за кількістю сельбудів(415) Подільська губернія займала перше місце на Україні.²⁴⁶ З 61385 членів, що працювали в цих установах, члени КНС склали 54 відсотки.²⁴⁷

Перехід до НЕПу не змінив стратегічних цілей більшовиків в аграрному питанні. У своєму виступі на шостій Всеукраїнській

конференції.¹⁹⁴ На Поділлі це проявилось в рішенні губпарткому, де зазначалось, що в період розшарування села, скликання безпартійних селянських конференцій було б "шкідливим і не бажаним" і допускається лише в окремих необхідних випадках.¹⁹⁵

Якщо на Україні планувалось завершити закріплення земель до 15 вересня 1921 року, то на Поділлі на цей час закріплення відбулося менш, ніж на третині площі.¹⁹⁶ У виступі на II з'їзді Рад Поділля в грудні 1921 року зазначалось: "Ми не змогли приступити до закріплення землі відповідно до закону від 2 березня 1921 року, тому нам довелося просити про продовження терміну на один рік і остаточно провести закріплення землі до 15 вересня 1922 року".¹⁹⁷

Однак і цей термін не став остаточною. З переходом до нової економічної політики, активізувались дії заможного селянства по поверненню їм конфіскованого майна, землі, реманенту. Вони не лише перешкоджали незаможним селянам користуватись відібраною землею, але й поширювали чутки про відновлення приватної власності на ці землі. В наказі Подільського губвиконкому від 15 листопада 1922 року попереджувалось, що такі дії по радянському законодавству кваліфікуються як непокірність законам радянської влади. Тому всім адміністративним органам наказувалось з допомогою комнезамів стежити за виступами "куркулів", а винуватих осіб негайно арештовувати і засуджувати до карної відповідальності по статтях 73, 94 КК УСРР з конфіскацією всього майна.¹⁹⁸

Проте селяни не обмежувались стихійними виступами за повернення відібраної комнезамами землі. Вони згідно нових законів порушували перед судом питання про відповідальність незаможників за їхні дії.¹⁹⁹ З метою ліквідації оскаржень на дії незаможного селянства та, враховуючи побажання II Всеукраїнського з'їзду КНС, ВУЦВК 10 травня 1922 року прийняв поста-

нову "Про припинення справ, що виникли у зв'язку з розкуркулюванням села".²⁰⁰ А в інструкції НКЮ від 9 грудня 1922 року всім судовим і адміністративним органам рекомендувалось не брати до уваги вимоги осіб, котрі не входять в КНС, про повернення їм майна. Члени КНС повинні були отримати від президії місцевого комнезаму посвідчення про те, що спірна земля чи майно відібране при розкуркуленні в осіб, які не належать до незаможного селянства. Така примітка НКЮ робила фактично неможливим повернення землі і майна до своїх попередніх господарів.²⁰¹

Постанова ВУЦВК від 10 травня 1922 року не зупинила процесу повернення конфіскованих земель до своїх господарів. Губвідділ КНС Поділля в обіжнику від 7 вересня 1922 року відзначав, що "постановами народних судів та будь-якими іншими шляхами куркулям повертаються землі та інше майно, що було відібране незаможниками при розкуркуленні".²⁰² Тому губернський відділ управління наказував віддати до суду народних суддів і органи, що приймають рішення про вилучення у незаможників цього майна. Дотримання за виконанням наказу покладалось на завідділами комнезамів на місцях.²⁰³

Для виконання поставленого завдання Подільський підвідділ КНС в директиві від 2 березня 1923 року доручав сільським та волосним комнезамам зібрати відомості про будь-які випадки постанов судових і адміністративних органів на користь "куркулів", прийнятих після 7 червня 1922 року і надати їх для передачі прокурорському нагляду на предмет входження у виконком і вищий судовий контроль НКЮ про відміну і опротестування таких рішень.²⁰⁴

Для прийняття народними судами рішень в земельних спорах на користь незаможників влада залучала останніх до участі в засіданнях суду в статусі народних засідателів. В обіжнику Подільської губКНС від 11 листопада 1924 р. пропонувалось "подба-

дивідуального господарювання. Проте планувалось, що залучення членів КНС до ведення спільного господарства, партія не допустить осереднячення їх соціального складу і збереже таким чином опору на селі. З метою швидшого залучення членів КНС до колективних господарств, В.І.Ленін в телеграмі "Радянському урядові України і штабові південного фронту" від 16 жовтня 1920 року назвав колективний обробіток землі одним з найголовніших пунктів програми діяльності комнезамів.²³⁷

Для сприяння переходу членів КНС до колективного господарювання в резолюції I Всеукраїнського з'їзду КНС (жовтень 1920 р.) ставилось завдання по відведенню спільних наділів земель для незаможних селян, де комнезами зобов'язані були організувати колективний обробіток землі.²³⁸ Входження членів КНС до колективів розглядалось як необхідна умова для отримання будь-якої економічної допомоги з боку держави. П'ята конференція КП(б)У (листопад 1920 р.) в своїй резолюції з цього приводу зазначала, що "лише діяльною участю в усіх заходах радянської влади, спрямованих на усупільнення сільського господарства, комнезами зможуть зміцнити не лише політичний, але й економічний вплив в українському селі".²³⁹

Регіон Правобережжя, а особливо Поділля, більшовики вважали особливо зручним для запровадження колективного господарювання. Основною причиною цього була відносна перенаселеність території, а отже наявність значного відсотку незаможницьких господарств. Так, на 1921 рік в розрахунку на одну селянську душу припадало 0,75 десятин землі, а із 756 480 селянських господарств Поділля незаможні становили 68,7%. При цьому 61 % із них були господарства, які зовсім не мали робочої худоби.²⁴⁰ Проте слабкість впливу більшовиків та активізація селянського повстанського руху на початку 20-х років не сприяли залученню селянських господарств до колективів. За даними Подільського земвідділу на 1 листопада 1921 року в губернії існувало

змусив більшовиків в своїй подальшій роботі по об'єднанню селянських господарств діяти обережніше та обачливіше. В резолюції ЦК РКП(б) "Про радянську владу на Україні", яка стала програмою дій більшовиків, вказувалось на побудову радянських господарств лише в необхідних розмірах, а в справі об'єднання селян у комуни та артїлі не допускати ніякого примусу.²³⁵

Однак здійснена за селянським, а не більшовицьким сценарієм аграрна революція не влаштовувала державну партію. Проведений за вимогою селянських мас зрівняльний поділ землі і засобів виробництва привів до панування на селі дрібного господарства. А як відомо сам клас дрібних сільських виробників розглядався більшовиками як економічно ворожий пролетаріату клас. Разом із зникненням високотоварних капіталістичних господарств зменшилась пролетаризована частка селянства, яка мала слугувати соціальною опорою режиму.

Українські більшовики вважали, що виходом із такого становища має бути повторення спроби негайної комунізації села. Але ненависний селянам термін "комунізація" був замінений на "колективізацію". Незважаючи на зміну термінів суть залишалась старою: створення на селі великого виробництва, яким державні органи могли б управляти так, як вони управляли "командними висотами економіки".²³⁶

Відчуження від власності та об'єднання у колективи найдоцільніше було розпочинати з найменш заможних селян. На думку більшовиків, усуспільнення їхніх господарств викликатиме менший опір, а залучена в колективи біднота стане активним помічником більшовикам у справі подальшої колективізації. Оскільки на Україні існували організації незаможного селянства, то вони мали стати авангардом при залученні бідноти до колгоспів.

Звичайно, державна партія не закликала до ідеалізації комнезамів, серед членів яких також спостерігався потяг до ін-

ти, щоб до складу нарзасідателів ввійшли найактивніші незаможники".²⁰⁵ Так, під час перевиборів нарзасідателів по семи районах Тульчинської округи в 1924 році було обрано 1370 чоловік, з них 873 члени КНС.²⁰⁶ Щоб виграти справу по земельних спорах в суді, селяни прагнули дістати довідку, яка б підтверджувала їх членство в КНС. Так, СКНС села Гармак Барського району дав довідку громадянину Ігнатовському, "в тому, що він дійсно член КНС і є по соціальному стану бідняк, а відповідач Юлько Чумелий є дійсно експлуататор."²⁰⁷

Прийняття Земельного кодексу в грудні 1922 року, який юридично оформлював новий земельний лад і визначав напрямки аграрного будівництва в країні в період НЕПу, не вніс змін у практичну участь КНС в земельних перетвореннях на Поділлі. Незважаючи на те, що на засіданні колегії наркомзему УРСР від 27 січня 1923 року проект НКВС про продовження розкуркулення був відхилений,²⁰⁸ організації КНС Поділля і надалі продовжують здійснювати вилучення "лишків" землі у заможних селян. В доповіді про роботу Вінницької окружної КНС 20 лютого 1923 року зазначалось, що така робота має бути продовжена. Позитивними моментами її були названі: повне розшарування села, що дає можливість закласти тверду основу радянської влади на селі, та підриг економічного впливу у "куркулів".²⁰⁹ В планах роботи Подільської ГубКНС на 1923 рік розкуркулення визначалось як найголовніше завдання у справах соціалістичного землеустрою.

Такі завдання комнезамів Поділля повністю суперечили новій економічній політиці більшовиків. Тому підвідділ КНС при НКВС в листі від 24 березня 1923 року вказував на неприпустимість подальшого розкуркулення й вимагав негайної зміни плану роботи подільських комнезамів.²¹⁰

Незважаючи на всі зауваження з центру, 1923 рік на Поділлі став кульмінаційним в справі розкуркулення. За матеріалами вибіркового обстеження комнезамів у вересні 1923 року

з 50-ти організацій КНС лише 6 не проводили розкуркулення.²¹¹ Більше того, директивою Вінницького окружного КНС від 14 квітня 1923 року для відбирання лишків земель передбачалось навіть створення волосних і сільських комісій. Головою комісій призначали уповноваженого від окружного відділу КНС. Крім нього, до їх складу входили голови волосного виконкому та комнезаму.²¹²

Матеріали, почерпнуті нами в архівах, свідчать про широкі масштаби розкуркулення, проведеного за участю комнезамів Поділля. Наприклад, по Жмеринському повіті на 1 лютого 1923 року в заможних селян було відібрано 2910 десятин землі.²¹³ У звіті Вінницької окружної КНС повідомлялось, що лише з 1 травня 1923 по 1 травня 1924 року у куркулів адміністративним шляхом відібрано 7100 десятин, якими було наділено 2410 членів КНС.²¹⁴

Здійснюючи розкуркулення, члени КНС вилучали не лише землю, але й реманент, житло та господарські будівлі. Так, наприклад, в селі Медвеже Вушко Вінницького району в лютому 1923 року у заможних селян були вилучені і передані КНС: борони, брички, віялки, і навіть робоча худоба.²¹⁵ Все це нагадувало звичайнісінький грабіж міцних сільських господарів.

Прагнучи захистити себе від свавілля організованої бідноти, заможні селяни звертались у судові інстанції. Так, в першій половині 1923 року Подільська губернська прокуратура була буквально "закидана" масою скарг селян на неправомірні дії комнезамів при вилученні майна. Проте, навіть при задоволенні судом цих скарг, місцеві КНС не поспішали повертати конфісковане. Так, з 796 млинів, які були відібрані по Подільській губернії у власність було повернуто 215.²¹⁶

Восени 1923 року знову постало питання про розкуркулення. Постановою ВУЦВК від 11 вересня 1923 року "Про порядок вилучення земельних зайвин нетрудового користування у ко-

Могилів-Подільського окружкому від 11 лютого 1926 року, де розглядались висновки комісії по обстеженню галичинецької земельної справи, було вирішено не надавати їй політичного характеру, який би міг бути використаний проти незаможників.²³³

Результатом "соціалістичного землевпорядкування" на Поділлі стало не збільшення селянських наділів, а навпаки - зменшення. Земельні ж наділи членів КНС з 1920 по 1925 рік навпаки збільшились і навіть перевищили середню норму забезпечення селян землею. Якщо на Поділлі в 1925 році на одне селянське господарство припадало 3,3 дес., то господарство члена КНС 3,63 дес.²³⁴ Тобто земля, яка відбиралась комнезамами у заможних селян, розподілялась в більшості серед членів КНС, а не серед всієї сільської бідноти, інтереси якої вони зобов'язані були захищати.

Отже, залучення комітетів незаможних селян до аграрних перетворень на Поділлі не лише не прискорило вирішення проблем землевлаштування та землекористування, але й поглибило процес розшарування селянства, і сприяло продовженню, по суті, громадянської війни на селі. В їх діяльності виконання вказівок "зверху" тісно перепліталось з виявленням власної ініціативи. Свою участь в земельних перетвореннях члени КНС в основному використовували для власного збагачення і наживи. Не останню роль в таких випадках відігравали заздрість, зведення особистих рахунків, бажання помсти тощо. Такий характер перетворень призводив до занепаду та руйнування сільського господарства, знищення справжніх господарів на землі.

Навіть після проведеного за вимогою мас зрівняльного поділу земель, більшовики не відкидали думки про необхідність успільнення селянських земель і організацію на селі великого соціалістичного землеробства у формах колективних господарств з максимальним ступенем відчуження засобів виробництва. Однак, відчайдушний опір селян політиці комунізації в 1919 році на Україні

При селі є багато землі резервного фонду, який не використовується. А тому, ми звертаємося до закону і просимо вашого розпорядження про повернення нам нашої землі, а малоземельних наділити землею із резервного фонду, а також притягти до законної відповідальності сільську раду за те, що більше 100 десятин землі не використовується і залишається незасіяною".²²⁹

Однак, лише окремі з селян вірили в справедливість радянського суду. Основна ж маса спрямовувала зусилля на насильне повернення своїх земельних ділянок. Так, в інформаційному донесенні Подільського ДПУ від 8 червня 1924 року зазначалось про активізацію дій заможних селян по поверненню розкуркулених земель в Кам'янецькій, Могилівській та Гайсинській округах. "Майже у кожному селі, - зазначалось в донесенні йде боротьба незаможників з куркулями і конфлікти поки що влагоджуються міліцією".²³⁰

Відповіддю місцевих комнезамів на дії заможних селян було винесення рішень зборів про висилку їх із сіл. Так лише за 6 місяців 1924 року організаціями КНС Тульчинської округи було прийнято 76 таких постанов.²³¹ Проте траплялись випадки вчинення організаціями КНС публічних самосудів над селянами-власниками за спробу повернути свою землю. Ілюстрацією може слугувати, так звана, "галичинецька справа". Жителі села Галичинці Джуринського району Кашевський Яків, Бабій Авраам та Бабій Василій оскаржили неправомірні дії сільКНС перед Особливою Колегією Вищого контролю по земельних справах і добились відміни постанови окружної земсудкомісії про відібрання в них землі. Приїхавши в село, вони пред'явили наказ Верховного суду сільській владі. негайно були скликані збори КНС, куди привели цих трьох селян і важко побили. Після цього секретар КНС Гнатюк трьома пострілами з обрізу їх застрелив. Реакцією зборів КНС на здійснення звірячої розправи були гучні оплески та виконання "інтернаціоналу".²³² На засіданні бюро

лишніх дідичів і куркулів" радянська влада вирішила його на користь незаможників.²¹⁷ Виконання постанови покладалося на сільради та місцеві комітети незаможних селян, а де такі відсутні - на районні КНС. Подільський губвиконком на засіданні від 19 вересня 1923 року розглянув питання про проведення цієї постанови в життя. За прийнятим рішенням сільські ради і КНС зобов'язувались ретельно переглянути землекористування і в разі потреби порушити до 1 січня 1924 року перед земле-судовими комісіями клопотання про відбирання "зайвих" земель. Кінцевий термін розгляду справ - 15 лютого 1924 року.²¹⁸

Земельно-судові комісії (ЗСК), які мали здійснювати нагляд за проведенням подальшого землевпорядкування на Поділлі виникли ще в грудні 1922 - лютому 1923 року. До їх складу входили представники виконкомів, земвідділів, комнезамів. Центральний комітет незаможних селян (ЦКНС) дбав про те, щоб у земельно-судових комісіях переважний вплив мали члени КНС. Своєю директивою від 7 грудня 1923 року він пропонував звернути особливу увагу на пошкваллення участі КНС в роботі земсудкомісій. Представникам окружних та районних КНС пропонувалось регулярно відвідувати засідання цих комісій.²¹⁹

Земсудкомісії, де переважний вплив мали члени КНС, підходили до вирішення спірних земельних питань з врахуванням класової позиції. Так, селяни села Теофілівки Гайсинської округи скаржились Подільському губернському прокурору на дії земсудкомісії, яка приймала рішення без виклику на суд відповідальних, тобто селян, в яких відбирали землю. Тому прокурором такі рішення були визнані незаконними.²²⁰ Активну діяльність земсудкомісії Поділля розгорнули в кінці 1923 - початку 1924 року. Так, лише через Вінницьку окружну земсудкомісію в цей період було розкуркулено 1077 господарств, в яких вилучено 3142,22 десятини землі.²²¹

Продовжуване за інерцією розкуркулення ставало для

комнезамів одним із засобів для використання відібраної землі у власних інтересах. Прагнення членів КНС збагатитись за рахунок відібраних земель приводило до того, що під розкуркулення досить часто попадали і середні селяни. Маса заяв-скарг на неправомірність дій комнезамів заповонила різні інстанції владних структур від місцевих до всеукраїнських. В одній із них, громадянин села Нової Ободівки Тульчинської округи Шостак Микола писав до голови Подільського губкомнезаму: "З самого початку на мене озлоблюється КНС, а в липні 1923 року голова СКНС Черевичник Федір сказав, що я проти радянської влади і КНС. Вони постановили і самоправно забрали в мене будинок, садибу з фруктовими деревами, 3 морги поля засіяного житом і пшеницею, 20 возів сіна, 22 пуди жита і пшениці. Звертання в окрземвідділ нічого не дало, бо голова СКНС отримавши звітти папірця, сказав, що він окрземвідділу не підпорядковується".²²²

Отримавши землю внаслідок розкуркулення, незаможники не завжди могли самі обробити свої наділи. Перешкодою були відсутність реманенту, робочої худоби. Так, на кінець 1923 року на Поділлі було 52% безінвентарних господарств та 57% господарств без робочої худоби.²²³ Відсутність робочої худоби та реманенту, змушувала незаможників звертатись по допомогу до заможних господарів. Щоб не втратити своєї соціальної опори на селі, радянська влада засудила такі угоди, назвавши їх "кабальними". Подільська губКНС в своєму зверненні до незаможного селянства від 14 червня 1923 року закликала: "Нехай незаможник, що уклав угоду з куркулем, подасть на нього в суд, підкріпивши показами свідка і все буде зроблено".²²⁴

Директивою губКНС від 20 липня 1923 року місцевої організації КНС зобов'язувались залучити заможних селян до обробітку посівів жінок червоноармійців, вдів та найбідніших членів КНС. Відповідальність за виконання поставленого завдання була покладена особисто на голів СКНС. Так, голова Гай-

синського РКНС в листі до голови комнезаму села Носовець у травні 1923 року суворо попереджував: "Якщо отримаю хоча б одну скаргу від сім'ї червоноармійців чи вдови, що її поле не засіяно, будете передані суду як за невиконання наказу центру".²²⁵

На початок 1924 року Поділля залишалось єдиним регіоном, де суцільну перевірку землекористування не вдалося закінчити. Рішенням ВУЦВК у винятковому порядку її було продовжено до 15 квітня 1924 р.²²⁶ Прагнучи завершити роботу в вказаний термін губернський відділ КНС в своїй директиві 5 лютого 1924 року попереджував голів районних та сільських КНС, що в разі невідібрання всіх "лишків" земель, вони будуть притягнені до судової відповідальності.²²⁷

Проте і цей термін не став остаточним в припиненні розкуркулення на місцях. В листі прокурора Вінницької округи у Вінницький окружний КНС (липень 1924 року) вказувалось на скарги жителів округи щодо продовження здійснення комнезамами відбирання земель у селян всупереч вказівкам вищих органів влади.²²⁸

Селянин-власник, який як ніхто інший, знав справжню ціну землі, не міг зрозуміти логіки в проведенні розкуркулення. З цього приводу жителі села Потоки Жмеринського району в листі Подільському губернському прокурору писали: "Місцевий комнезам весною 1923 року з метою розкуркулення відібрав у нас зайву на його погляд землю. Таке вилучення ми вважаємо несправедливим, тому що: 1. Ми цю землю обробляли власними знаряддями, підживлювали. На покращення її ми затратили чимало праці. В нашому користуванні ця земля ніколи не пустувала і ми завжди сумлінно виконували продподаток і відбували всі повинності; 2. Цю землю віддали особам, які не можуть її обробити належним чином, в результаті чого вона не дасть потрібного врожаю. Таким чином, втрачаємо ми і втрачають державні інтереси радянського уряду, який прагне до підняття господарств; 3.

комітету КП(б)У від 2 липня 1928 року передбачала залишення на потреби біднішої частини селянства 25% конфіскованого у "куркулів" хліба⁴⁸⁸, тим самим передбачаючи ріст хлібозаготівель. Однак, сподівання не виправдалися.

Так, підводячи підсумки хлібозаготівель, ВЦКНС 4 лютого 1929 року зазначав, що лише деякі округи наблизились до виконання плану. На Поділлі найвищого показника досягла Шепетівська округа - 82,4%, найнижчий відмічено у Могилівській - 17,5%.⁴⁸⁹ Тим самим засвідчено нереальність доведених завдань, зрив компанії.

Враховуючи так зване "загострення класової боротьби", влада для приборкання селян-власників намагалась ширше залучати організації КНС. Відповідно до цього 20 травня 1929 року ВЦКНС зобов'язав комнезами "повести більш рішучу боротьбу з елементами, які затримували здачу хліба державі, виявляти всіх злісних нездатчиків хліба та притягувати до карної відповідальності"⁴⁹⁰. В травні-липні 1929 року, посилюючи наступ на селян виробників, партія та уряд запровадили громадські методи хлібозаготівель. Йдеться про навмисне стимулювання бідноти. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 3 липня 1929 року передбачала 25% штрафу і грошей, отриманих від продажу майна з торгів за невиконання плану хлібозаготівель, перераховувати у фонди кооперування і колективізації селянських низів.⁴⁹¹

Процесу прискорення експропріації хлібних ресурсів служили і створювані влітку 1929 р. комісії для сприяння хлібозаготівлям. За завданням правлячого режиму їм належало "рішуче боротись з куркулями і спекулянтами, організувати натиск і вплив сільської громадськості".⁴⁹² До складу комісій включалися представники сільських Рад, КНС.⁴⁹³ На Поділлі до них входило 1150 членів КНС.⁴⁹⁴

Активізація діяльності КНС у заготівлі хліба привела до загострення ворожнечі серед селян, до масових вбивства та підпа-

селянській кооперації слід відзначити, що головною метою при залученні членів КНС до кооперативів було прагнення владних структур запобігти відродженню справжньої селянської кооперації. В завоюванні кооперації пролетаризованими верствами вбачалась запорука в пристосуванні її до більшовицької доктрини суспільного розвитку, за якою кооперація мала стати підготовкою до суцільної колективізації.

Готуючись до вирішального наступу на позиції селян-власників, радянсько-партійне керівництво не покладало великих надій на добровільну відмову селян від власності та переходу їх до колективного обробітку землі. Тому проведення примусової акції по усупільненню селянських господарств пов'язувалось з необхідністю застосування політики поляризації села шляхом штучного розпалювання суперечностей між різними верствами селянства. Здійснення масового розшарування селян за майновою ознакою забезпечувалось наявністю в українському селі організації сільської бідноти - комітетів незаможних селян.

Вже в червні 1928 року на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У комнезами були проголошені "основним центром, що рухає село до колективізації", а також поставлене питання про більшу активність організацій КНС в справі колективного обробітку землі.³¹⁸ Для посилення контролю над процесом колективізації місцевим комітетам незаможного селянства пропонувалось заслуховувати звіти правління колгоспів про пророблену роботу на загальних зборах КНС.³¹⁹ З метою недопущення "ворожих елементів" до складу керівних органів існуючих колгоспів в директиві Вінницького окружного комітету ЦК КП(б)У від 6 листопада 1928 року ставилось завдання активної участі членів КНС в комісіях по їх перевиборах.³²⁰ Більш конкретні завдання для КНС були визначені постановою грудневого (1928 року) пленуму Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян "Про п'ятирічний план колективізації сільського господарства

та участь КНС в будівництві сільськогосподарських колективів».³²¹

І все ж, незважаючи на поставлені перед комнезами завдання, деяка частина радянсько-партійного керівництва висловлювала сумніви стосовно доцільності залучення організацій КНС до проведення масової колективізації. Причинами цього були значне осереднячення особового складу КНС та низькі показники по залученню членів до колгоспів. Так, на грудень 1928 року в колгоспах республіки перебувало лише 7% членів КНС.³²² На Поділлі ці показники були ще нижчими. Зокрема, в колгоспах Кам'янецької округи на квітень 1929 року перебувало 4% членів КНС, або ж 5% їхніх господарств.³²³

Остаточне рішення було прийняте на квітневому (1929 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С.В. Косіор в своєму виступі поставив завдання по перетворенню КНС на бойові класові організації для залучення їх до проведення колективізації.³²⁴ З метою ширшого залучення членів КНС до колективів, II-й пленум ВЦКНС VI-го скликання (червень 1929 р.) зобов'язав окружні, районні та сільські КНС об'єднати в колгоспах до десятиріччя комнезамів (до травня 1930 року - О.М.) щонайменше 1/3 зальної кількості членів КНС.³²⁵ Для виконання поставлених завдань Вінницька окружна комісія незаможних селян своєю директивою в липні 1929 року зобов'язала всіх голів районних КНС "негайно виїхати на села, де потрібно організувати колгоспи і не повертатись до тих пір, поки не заснують колектив.»³²⁶

Прагнучи досягти найвищих показників, керівництво місцевих КНС нерідко ставило питання про перехід всією організацією до колективу. Перебування в колективі стало необхідною умовою членства в КНС. Однак та частина організованої бідноти, яка з допомогою пільг наданих радянською владою поліпшила свій господарський стан, оцінювала нові перетворення вже з по-

ли в "засміченості" їх значним відсотком середняків. А об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У (12 - 16 березня 1928 р.) розглянувши попередні підсумки хлібозаготівель наголосив, що КНС на початковому етапі цієї компанії виявили "розгубленість та неорганізованість".⁴⁸⁴ Для активізації їх роботи окружним КНС належало за рішенням Всеукраїнського центрального комітету незаможних селян від 12 червня 1928 р., продиктованим ЦК КП(б)У "сприяти у пошуках прихованого селянами хліба".⁴⁸⁵

Це в повній мірі стосувалось і КНС Подільського регіону адже, як зазначалося у зведенні ЦК КП(б)У від 19 червня 1928 року "Про хід хлібозаготівель", тут також помічалася пасивність цих організацій. "В багатьох районах Поділля, йшлося у документі, місцеві партійні комітети змушені були вказати організаціям КНС, що в разі відмови їх від допомоги у пошуках прихованого хліба, вони будуть позбавлені продовольчого постачання".⁴⁸⁶ Таке застереження не було голосливим, оскільки незаможна частина селянства, здавши державі свої запаси хліба вже на весну 1928 року залишилась фактично на голодному пайку.

Про відсутність постачання незаможних селян хлібом свідчать чисельні селянські листи, зібрані Вінницьким окружним відділом ДПУ. Так, один із членів КНС з Хмільницького району писав: "Коли ми добре заготовляли хліб для держави, райспілка постачала нам борошно. Тепер, при неможливості заготовити більше, нам не дають ні фунта і незаможники по 2 тижні сидять без хліба". Житель с. Ободівки Тростянецького району зазначав: "В нашому селі велике незадоволення з приводу хліба. Викачали хліб, не врахувавши потреб села і тепер у нас голод". "Давайте борошно, ми ж вам зерно давали", - писали незаможники з села Мар'янівки Немирівського району.⁴⁸⁷

У відповідь на ці та інші нарікання місцеві органи влади, керуючись вказівками зверху, пропонували інші рецепти хлібозабезпечення села. Таємна постанова бюро Вінницького окружного

хліб державі були "куркульські страйки", тому про будь-які поступки селянам не могло бути й мови. Спроби ж ЦК ВКП(б) активізувати хлібозаготівлі директивами від 14 та 24 грудня 1927 року не принесли бажаних результатів.⁴⁸⁰ Не допомогла у вирішенні питання і постанова комісії з хлібозаготівель Політбюро ЦК КП(б)У, в якій окружним партійним комітетам пропонувалось "повести агітаційну компанію за здачу товарних лишків хліба, в першу чергу, комуністами, що займаються сільським господарством, членами комітетів незаможних селян (КНС) і кооперативним активом".⁴⁸¹

Наступним кроком було прийняття на початку 1928 року закону про самообкладання, суть якого полягала в розподілі сільським сходом загального завдання по продажу хліба для села і доведення його до кожного двору. Закон провокував протистояння бідноти і більш заможної частини селянства. На думку партійного і радянського керівництва, помічниками у проведенні цієї компанії на Україні повинні були стати КНС, які в 1925 році вже були перетворені на добровільну громадську організацію. Планувалось, що відродження її "бойового духу" приведе до розшарування селян і сприятиме, таким чином, успішному проведенню самооподаткування.

З початком хлібозаготівельної компанії 1927-28 років на Поділлі організації КНС не виправдали очікуваних сподівань. В березні 1928 року в інформаційному листі Калинівського РПК зазначалось: "Повна слабкість КНС. Якби не уповноважені, жодне завдання не пройшло б".⁴⁸² Більше того, у багатьох випадках на сільських сходах організації КНС відмовлялися голосувати за самообкладання. Наприклад, секретар КНС с.Юзвин Вінницької округи так аргументував свою позицію: "Чого ми будемо голосувати за самообкладання заможних. Вони допомагають нам: то пуд жита позичиш, то коні добрі дадуть".⁴⁸³

Окружні партійні комітети причину пасивності КНС вбача-

зицій власника. Тому примусове залучення до колективів членів КНС відбилось на зростанні чисельності організацій. З приводу цього голова КНС с.Лозове Тульчинської округи в листі до райКНС у жовтні 1928 року писав: "За червень-вересень до організацій КНС не вступило жодного члена і не бажають вступати, в зв'язку з поширенням агітації про організацію колективу. Навпаки, багато з існуючих виписуються."³²⁷ В результаті на листопад 1929 року в колгоспах перебувало лише 12% членів КНС.³²⁸

Зв'язком курсу на суцільну колективізацію питання колективізації було визначено як основне в діяльності КНС. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С.В.Косіор, виступаючи на листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б), запевнив, що класова боротьба на селі на ґрунті колективізації активізує боєздатність КНС і зміцнює їх керівний склад. Крім того, вказувалось, що необхідність опори на комнезамів зумовлюється недостатньою кількістю на селі партійних працівників. За підрахунками статвідділу ЦК КП(б)У з 247 тис. членів партії, в колгоспах перебувало лише 7 тис.³²⁹ На Поділлі ж з 10749 членів партії на 1 січня 1929р. на селі перебувало 1094 комуністи, що становило лише 10 відсотків.³³⁰

Перші місяці суцільної колективізації на Поділлі засвідчили про пасивність роботи організацій КНС у справі колективізації. Більше того, в періодичній пресі повідомлялось навіть про випадки агітації з боку голів СКНС проти переходу до колективізації. Так, в газеті "Червоний край" в грудні 1929 року засуджувалась діяльність голів комнезамів сіл Заливанщина, Головеньки, Микулинці, які закликали членів КНС до виходу з колгоспів.³³¹ Така поведінка цілком відповідала соціальній природі комнезамів Поділля, в яких на кінець 1929 р. третину всіх членів становили селяни-середняки.³³²

Особливу увагу діяльності КНС було приділено після опублікування постанови ЦК ВКП(б) "Про темпи колективіза-

ції і заходи держави в колгоспному будівництві". Відзначаючи недостатність засвоєння комнезами настанов в справі "революційних темпів перебудови села", в постанові Оргбюро ЦК КП(б)У від 12 січня 1930 року вказувалось на необхідність створення ними груп сприяння колективізації. В цілому по Україні на 1 березня 1930 року було організовано 7762 таких групи, з них майже 900 було створено на Поділлі.³³³

Оскільки члени КНС охоплювали лише незначну частку бідноти (15-25%), то їх підтримка природно не могла забезпечити "бурхливих темпів" колективізації. Тому постановою ЦК КП(б)У від 15 січня 1930 року на комнезами покладалось створення наймитсько-незаможницьких груп при колгоспах.³³⁴ На 1932 рік по Україні було утворено 21175 груп.³³⁵ Створенням груп, влада розширювала свою соціальну опору на селі, оскільки вони охоплювали всю бідноту, об'єднану в колгоспи. Хоча члени КНС у таких групах становили майже 70%.³³⁶ Керівництво групами здійснювали організації КНС через заслуховування звітів про роботу на своїх загальних зборах.

Для забезпечення високих темпів колективізації за постановою листопадового 1929 року пленуму ЦК ВКП(б) в перші місяці 1930 року на село було направлено як в складі бригад, так і на постійну роботу більше 30 тис. промислових робітників. Перед КНС ставилось завдання організації зустрічей "гостей". Так, за директивою Могилівської окрКНС (січень 1930 р.) сільським КНС наказувалось виявити ініціативу в запрошенні робітничих бригад для роботи в селі та допомагати їм в проведенні колективізації.³³⁷ Робітничі бригади, що прибували на села ставали контролюючими органами над діяльністю місцевих КНС. Вони не лише проводили чистки соціального складу КНС, але й час-то призначали своїх членів на посади голів районних та сільських організацій КНС. Так, у Вороновицькому районі Вінницької

Петровського та М.О. Скрипника, які в травні 1923 р. працювали на Поділлі. Обоє в своїх рішеннях визнали неправомірними відношення адміністративних органів до селянства. Були піддані критиці самочинні збори та незаконні податки. А за методами роботи комнезамів по збору податків, рівень радянського будівництва був визнаний військово-комуністичним.⁴⁷⁸

Висновки комісії були покладені в основу рішення, прийнятого на засіданні комісії ЦК КП(б)У по роботі на селі (червень 1923 р.), про недопустимість залучення в подальшому комнезамів, як інституту до збирання податку.⁴⁷⁹ З цього часу основну роль у збиранні сільськогосподарського податку належала органам місцевої влади - сільським радам. Хоча члени КНС продовжували і надалі працювати в складі податкових комісій по визначенню прибутковості заможних господарств.

Разом із звільненням дедалі більшої частки незаможницьких господарств від сплати податку, заможні господарства переоподатковувалися і втрачали здатність нарощувати виробництво продукції на продаж. Після зникнення високотоварних поміщицьких і селянських підприємницьких господарств, село вже не могло забезпечувати всі потреби держави у зерні на експорт. Обмеженими залишалися і його можливості насичувати внутрішній ринок продовольством. Це стало помітним, коли в промисловості почало розгортатися капітальне будівництво, яке призвело до збільшення споживачів селянської продукції.

Радянські плани розвитку промисловості виходили з того, що держава зможе дешево купувати хліб у селян і таким чином легко вирішувати проблему з харчуванням в країні, а також накопичення коштів на індустріалізацію. Однак, селяни-виробники не погодились з штучно заниженими закупівельними цінами. Їх відмова везти хліб на ринок взимку 1927-28 рр. привела до чергової хлібозаготівельної кризи.

На думку Сталіна, причиною небажання селян продавати

стало повне звільнення від сплати податків - 16500 господарств, крім того 50 тис. господарств отримали пільги по податковій ставці.⁴⁷⁴

Крім загальних пільг незаможному селянству, окремі пільги по сплаті податків надавались членам КНС, які вирізняли їх серед неорганізованих мас сільської бідноти. Так, якщо в 1923 р. член КНС в середньому за своє господарство платив 13 крб. податку, то незаможний селянин такого ж достатку, що не належав до КНС - 17 крб. Разом з тим, при виплаті податку членам комнезаму його вартість зменшувалась на 14 %, в той час як неорганізованій бідноті лише на 7.⁴⁷⁵ Звільненням від податків та наданням пільг незаможникам, партія вирощувала собі соціальну опору для подальших перетворень на селі, що вимагала її програма.

Принципи диференційованого обкладання селянства відбилися на діяльності організацій КНС, які прагнули максимально віддячити радянській владі, шляхом своєї активної роботи по збору продподатку. Нерідко продподаткова компанія з участю комнезамів проводилась методами грабежу та насильства над сільськими товаровиробниками. Один із мешканців містечка Бершадь Тульчинської округи, так описував в своєму листі дії КНС: "Грабують за продподаток і продають за півціни з публічного торгу, а якщо немає чого продати - віддають під суд."⁴⁷⁶

Рішення, прийняті місцевими КНС, нерідко виражали прагнення добитись здачі продподатку будь-якою ціною. Так, постановою Піщанського волосного з'їзду КНС Ольгопільського повіту (вересень 1922 р.) пропонувалось для більш інтенсивного і успішного проведення продкомпанії, створити загони із комнезамів, забезпечивши їх зброєю, що знаходиться в розпорядженні Волвоєннаради.⁴⁷⁷

Адміністративні методи роботи комнезамів на Поділлі були виражені настільки сильно, що не могли пройти навіть повз увагу комісії ЦК КП(б)У та Раднаркому України під головуванням Г.І.

округи головами сільських КНС було призначено 5 робітників - двадцятип'ятитисячників.³³⁸

Форсування темпів колективізації з боку радянсько-партійного керівництва позначились і на активізації роботи місцевих організацій КНС. Округні та районні з'їзди комнезамів, які відбулись протягом лютого 1930 року, проходили здебільшого під гаслами: "Жодного члена КНС, який би не був в колективі. Жодної організації сільКНС, яка б не перевела свого села на суцільну колективізацію". Так, IV округний з'їзд незаможного селянства Вінницької округи, в своїй постанові проголосив Вінниччину округою суцільної колективізації і закликав бідноту остаточно колективізувати її протягом 1930 року,³³⁹ а IV райз'їзд Тульчинщини виніс навіть рішення про залучення всіх членів КНС, а також неорганізованої бідноти до колгоспів під час весняної посівної компанії, ставлячи питання про перехід всіма селами до колгоспів.³⁴⁰

Натхненні прийнятими рішеннями, сільські КНС застосовували найрізноманітніші форми тиску на селян з метою залучення їх до колективів. Наприклад, голова КНС с.Гущинець Вінницької округи Наумець С., виступаючи на зборах заявив: "Хто не хоче йти до колективу, тому будемо дерев'яною пилкою різати руки".³⁴¹ А голова КНС с.Багринівець тієї ж округи на загальних сільських зборах попереджував: "Тим, хто не піде до артілі, не будемо молоти, не будуть продавати в кооперації нічого, навіть сірників".³⁴²

Насильне залучення до колективів з боку сільської влади перетворювалось у свого роду змагання, ударництво. В кожному селі із місцевого активу формувалися штурмові або буксирні бригади. До них входили члени і кандидати партії, голови колгоспів, сільрад, КНС, представники бідноти. Результати проведеної роботи по усупільненню селянських господарств говорили самі за себе. Якщо на 1 жовтня 1929 року на Поділлі в серед-

ньому було 7% колективізованої землі, то на 1 лютого 1930 року - 28%. В цей час на Поділлі вже існувало 19 районів суцільної колективізації.³⁴³ Разом з тим різко зросла в колективізованих господарствах кількість членів КНС. Якщо у Вінницькій окрузі на 1 жовтня 1929 року було колективізовано 14% господарств членів КНС, то через 4 місяці їх відсоток зріс до 68, а на 1 березня 1930 року становив 74,2%, що являли собою 44% до загальної кількості господарств організованої бідноти.³⁴⁴

Невід'ємною складовою частиною колективізації була боротьба правлячого режиму проти заможних селян, так званих "куркулів". Адже вони найбільш протистояли проведенню насильницької колективізації. Крім того, тільки за рахунок конфіскованого у них майна, можна було створити матеріальну базу для колгоспного ладу. В статті С.В.Косіора "У похід на куркуля", опублікованій в газеті "Комуніст" 28 січня 1930 року, ставилось завдання "домогтися організації навколо рішучого походу проти куркульства бідняцьких мас села та організацій КНС".³⁴⁵

В прийнятій 30 січня 1930 року постанові Політбюро ЦК ВКП(б) "Про заходи ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації" з метою залучення бідноти до проведення розкуркулення дозволялось розподіляти на її користь четверту частину реквізованого майна.³⁴⁶ На основі тексту постанови був підготовлений і 2 лютого розісланий лист ЦК КП(б)У місцевим парторганізаціям. В ньому на організації КНС покладалось складання списків "глитайських господарств", що виселяються до віддалених областей Союзу, та затвердження їх на загальних зборах КНС. Представники КНС зобов'язувались бути присутніми і при конфіскації майна куркулів.³⁴⁷ Більш конкретні настанови організаціям КНС в справі заходів, щодо ліквідації куркульства як класу були визначені в таємному листі ВЦКНС від 4 лютого 1930 року.³⁴⁸ В разі відмови комнезамів від проведення заходів по ліквідації куркульства, такі організації підляга-

шість голів сільських рад були членами організованої бідноти, то в багатьох випадках такі комісії по селах були повністю комнезамівськими. Лише за неповними зібраними даними до компанії по збору продовольства для голодуючих, на Поділлі було залучено майже 3,5 тисяч членів КНС.⁴⁷⁰

За активного сприяння комнезамів лише від 27 листопада 1921 р. до 3 травня 1922 р. з подільського регіону до Росії було відправлено 5.944.042 пуди збіжжя, 4.357.225 пудів фуражного зерна, 1.959.255 пудів крупи, 911 735 пудів картоплі, 8446 пудів овочів, 1308 пудів фруктів, 1606 пудів м'яса, 431 тис. штук птиці, 563.611 пудів сала, 188 285 голів худоби, 286 пудів меду.⁴⁷¹ Однак, навіть така допомога не завадила владі компенсувати недобір хліба за рахунок комнезамів. За постановою шостої конференції КП(б)У в грудні 1921 року фонд комнезамів Поділля із процентних відрахувань по продподатку був повністю використаний на потреби неврожайних губерній.⁴⁷²

Подальші продподаткові компанії на Поділлі суттєво відрізнялись від першої удосконаленням механізму збору податку. Так, 11 квітня 1922 р. РНК УСРР прийняв декрет «Про єдиний натурподаток на продукти сільського господарства на 1922 – 1923 рр.» А прийнятий в травні 1923 р. другою сесією ВУЦВК закон передбачав запровадження єдиного сільськогосподарського податку у грошовій формі. За законом оподатковувалась вся приватна земля, придатна для користування, а не тільки рілля. Це значно спрощувало роботу радянських органів по обліку оподаткованих земель.

Поряд з удосконаленням податкового пресу, наступні продподаткові компанії проводились шляхом диференційованого обкладання різних соціальних груп. Так за постановою ЦВК та РНК СРСР від 24 серпня 1923 р. всі селянські господарства, що не мали худоби і кількість землі в яких не перевищувала 0,75 дес. на чоловіка, були звільнені від сплати єдиного сільськогосподарського податку.⁴⁷³ Так, лише по Вінницькій окрузі Поділля наслідком цього

на 1921 р. податку.⁴⁶⁶

Суттєво позначився на зборі продподатку в Україні голод 1921-1923 рр. Спричинений посухою, післявоєнною розрухою, а головним чином більшовицькою політикою реквізицій зерна у селянства, він набув загрозливих масштабів на Поволжі, Північному Кавказі та південних губерніях України. Якщо важке економічне становище селян півдня України держава прагнула не помічати, то голод в Поволжі був використаний радянсько-партійним керівництвом для інтенсивної роботи по вилученню продовольства з України. Не стали винятком і уражені посухою південні райони, звідки на вимогу російського центру продовжував вивозитись хліб до Росії.

Проте, основний тягар продподатку (1921 р.) переносився на більш урожайні правобережні губернії. Для забезпечення тут збору податку примусовими методами додатково направлялись партійно-радянські кадри. Так, ЦК КП(б)У укомплектував групу у складі 60 чоловік на чолі з Д.З.Мануїльським, яка виїхала на Правобережжя для проведення політичної і організаційної роботи.⁴⁶⁷ Для компанії по збору допомоги на користь голодуючих державно-партійне керівництво прагне якнайширше залучити комітети незаможних селян. В циркулярному листі ЦК КП(б)У губкомам від 27 серпня 1921 року зазначалось: "Тепер, більш ніж коли, члени партії мусять твердо пам'ятати, що успіх боротьби з голодом в значній мірі залежить від активності комнезамів."⁴⁶⁸ Особливу увагу участі членів КНС у зборі продовольства було приділено на Поділлі. Адже, Подільська губернія як одна із врожайних губерній мала забезпечити не лише вчасне виконання завдань по продподатку, але й вилучення максимальної кількості коштів і продовольства для допомоги потерпілим. До складу сільської комісії по зборі допомоги обов'язково входили: голова сільради, представник комнезаму та представник військової частини, а за його відсутністю, ще один член із організації КНС.⁴⁶⁹ Якщо врахувати, що переважна біль-

ли негайному розпуску за санкцією РПК.³⁴⁹

Як свідчать архівні матеріали члени КНС Поділля з радістю прийняли нову, "підштовхвану зверху", революцію. З цього приводу в доповідній записці Калинівського РПК від 20 лютого 1930 року повідомлялось: "Широка проробка питання викликала величезне піднесення членів КНС. Незаможники почувають себе господарями становища".³⁵⁰ Іскра, принесена з центру для розпалювання ворожнечі серед селянства, перетворювалась комнезамами в процесі ліквідації куркульства у полум'я громадянської війни. У звітах місцевих КНС підтверджувався її величезний розмах. Так, в листі Шаргородської РКНС від 13 лютого 1930 року зазначалось: "Розбираючи протоколи засідань президій та зборів СКНС, спостерігається яскрава грандіозна боротьба з ворожим класом "куркулем", що розгортається в сучасний момент на селі. Майже в кожному протоколі виноситься постанова нещадної ліквідації "куркуля" та виселення такого за межі села."³⁵¹

Розкуркулення, проведене при допомозі організацій КНС, дедалі більше перетворювалось на справжній грабіж, що виходив далеко за рамки надісланих директив. Прагнення збагатитись за рахунок розкуркуленого майна штовхали членів КНС до збільшення масштабів розкуркулення. Нерідко до списків розкуркулених потрапляли господарства, які аж ніяк не можна було назвати заможними. Так, в листі Мурафського РКНС Могилів-Подільської округи повідомлялось, що результатом таких дій, стало винесення 193 неправильних постанов зборів КНС, 20% яких було приведено до виконання.³⁵²

У звітах організацій КНС Поділля про проведення розкуркулення вказувалось на те, що місцеві організації КНС при визначенні куркульських господарств не обмежувались критерієм їх економічної міцності. Нерідко розкуркулення проводилось з політичних чи ідеологічних мотивів, за небажання вступати до

колгоспів, або ж просто з метою власного збагачення за рахунок розкуркуленого майна. На 10 березня 1930 року в 34 районах суцільної колективізації на Поділлі було проведено розкуркулення 4442 селянських господарств, що становило 28 відсотків розкуркулених господарств на Правобережжі.³⁵³

Безперервне зростання насилля над селом не могло залишати байдужим клас селян-власників, над яким воно здійснювалось. Невдоволення селян проявилось у масових селянських виступах, які виявляли риси організованості та згуртованості селян. Однією з найпоширеніших форм протесту - було зривання загальних зборів КНС, на яких затверджувались списки розкуркулених. Такі дії нерідко слугували приводом до прийняття рішень зборів про необхідність збільшення масштабів розкуркулення. Так, організацією КНС с.Лучинчик Могилівської округи після невдалої спроби зриву зборів було винесено рішення про додаткове виселення 13 господарств за межі України та 7 господарств за межі району.³⁵⁴

Поступово масові виступи селян ставали більш тривалими і організованими та дедалі частіше набували рис відкритого опору владі. Так, на початок березня 1930 року лише в трьох округах Поділля (Тульчинській, Могилівській та Вінницькій) масовими хвилюваннями і збройними виступами було охоплено 343 сільради, з яких в 73 ліквідовано радянську владу.³⁵⁵ Гнів повсталих було спрямовано проти безпосередніх виконавців урядових директив, в тому числі і проти членів КНС. Голова ДПУ України В.Балицький, який брав особисту участь в придушенні селянських повстань на Поділлі, в середині березня повідомляв в центр: "Б'ють комуністів, комсомольців і актив, проводять висилку із сіл комнезамів".³⁵⁶ Однак, таємною директивою ВЦКНС від 9 березня 1930 року подібні дії розцінювались не як причина особливої "активності" КНС, а як наслідок пасивності дій комнезамів в районах масових селянських виступів. Місцевим КНС

тку. Так, за наказом Подільського опродкомгубу (листопад 1920 р.), голова сільського комнезаму нарівні з головою сільської ради ніс повну відповідальність за збір продподатку та вивіз його із села. За невиконання наказу пропонувалось арештовувати голів СКНС і передавати суду ревтрибуналу.⁴⁶¹ За неактивну участь у зборі продподатку встановлювалась колективна відповідальність організацій КНС. У випадках, коли члени комнезамів окремих сіл не надавали потрібної допомоги сільським податковим комісіям, такі організації позбавлялися владою права на отримання насінневої та продовольчої допомоги від держави.⁴⁶² Члени КНС, які особисто відмовлялись від сплати податку або сплачували його невчасно чи в розмірі нижчому від "мінімального відсотку гідності", автоматично виключались із організацій при перереєстрації.⁴⁶³ На думку радянсько-партійного керівництва такі попереджувальні заходи мали забезпечити боєздатність авангарду сільської бідноти у продподаткових компаніях.

Участь комнезамів Поділля у зборі продподатку неминуче загострювала соціальні відносини на селі. В інформаційному доносенні подільському відділу ДПУ від 25 лютого 1922 року повідомлялось, що результатом адміністративних дій комнезамів при вилученні продподатку є масові хвилювання на селі. В своїх виступах проти непосильних податків селяни відкрито виступали і проти залучення до цієї компанії організацій КНС.⁴⁶⁴ Проте партійно-державне керівництво лише заохочувало таке протистояння на селі. Так в циркулярному листі ЦК КП(б)У "Про комнезами" в жовтні 1921 року підкреслювалось: "При проведенні продподатку ми маємо в особі незаможних не тільки помічників як знаючих в своєму селі людей, а головним чином, політичну опору на селі."⁴⁶⁵

Завдячуючи проведеній комнезамами роботі в 1921 році більшовикам вдалось вилучити і вивезти за межі Поділля : 3426 вагонів зерно-хліба, 242 вагони зерно-фуражу, 23 вагони картоплі та 26 вагони худоби. Однак, це становило лише 60% від запланованого

В зверненні подільського губвиконкому та губкому КП(б)У від 21 жовтня 1921 р. збір продподатку визначався як основне завдання в діяльності КНС.⁴⁵⁰ Для його виконання комнезамам були надані певні повноваження. Так, згідно з постановою Подільської губвоеннаради від 25 серпня 1921 р. загони комнезамів використовувались для поповнення органів продміліції.⁴⁵¹ Лише в 1921 р. в загонах продміліції Поділля нараховувалось близько 1.8 тис. членів КНС.⁴⁵² Крім того, комнезамівці становили переважну більшість у, створених за положенням РНК УСРР від 19 червня 1921 р. при виконках Рад, волосних та сільських податкових комісіях.⁴⁵³ В такі комісії обов'язково входив виборний представник від комнезаму та РСІ.⁴⁵⁴ З ініціативи КНС створювались також групи сприяння дострокової здачі хліба, які разом з комісіями збирали продподаток.⁴⁵⁵ Комнезамівці обов'язково мали бути присутніми при складанні списків по оподаткуванні або ж під час перевірки, при розгляді скарг про невірне оподаткування.⁴⁵⁶

Одним із методів боротьби селянства проти непосильних податків - було приховування частини землі, внаслідок чого зменшувався продподаток. За офіційними даними в 1921 р.у Подільській губернії було приховано біля 25% орної землі.⁴⁵⁷ Згідно наказу Подільського опродкомгубу від 4 листопада 1921 року організації КНС мали активно сприяти у виявленні прихованої землі. Для цього за рішенням губвиконкому (грудень 1921 р.) в комісію по перевірці оподаткування земель обов'язково входив голова волосного КНС.⁴⁵⁸ Заохоченням для членів КНС була передача їм всієї прихованої від податку землі.⁴⁵⁹ Широкий спектр виконуваних комнезамами функцій сприяли залученню до продподаткової компанії значного відсотку місцевих організацій КНС. Так, у продовольчій роботі в Кам'янецькому повіті в 1921-1923 рр. були задіяні 80% усіх членів КНС.⁴⁶⁰

Надані комнезамам Поділля повноваження покладали на організації КНС відповідальність за виконання селянами продпода-

наказувалось не відставати від швидких темпів колективізації.³⁵⁷

Постанова ЦК ВКП(б) "Про боротьбу з викривленням партлінії в колгоспному русі", яка стала реакцією влади на загрозливі масштаби селянських виступів, зобов'язала місцеві парторганізації припинити практику примусових методів колективізації. Публічна оцінка Сталіним методів колективізації як "перегину" та оголошення добровільності в справі колективізації стали результатом масового виходу селян із колгоспів. Не стали винятком у цьому і члени КНС. Лише з 15 березня по 1 вересня 1930 року на Поділлі з колгоспів вийшло 22.8% членів КНС.³⁵⁸

Місцеві партійні та радянські органи вихід членів КНС з колгоспів пояснювали "недостатністю масової роз'яснювальної та політвиховної роботи і впливом ворожої агітації куркулів та їх прибічників."³⁵⁹ Тому подальша робота місцевих КНС була спрямована на зміцнення існуючих колгоспів та недопущення виходу з них комнезамівців. Для цього Вінницька окрКНС, наприклад, 9 квітня 1930 року опублікувала директиву, за якою всім районним та сільським організаціям комнезамів наказувалось розглянути на своїх засіданнях постанову ЦК ВКП(б) "Про пільги для колгоспів" і статтю Сталіна "Відповідь товаришам - колгоспникам", використавши їх для агітації за повернення в колгоспи.³⁶⁰ Для посилення організацій КНС, які проявили пасивність при антиколективізаційних заворушеннях, районним партійним комітетам наказувалось зобов'язати всіх членів партії та комсомольців, що працюють на селі, вступити до організацій КНС.³⁶¹

Під час другого етапу суцільної колективізації, що розпочався з вересня 1930 року, залучення до колективів провадилось переважно за допомогою податкового тиску на господарства одноосібників. І все-таки для прискорення вступу селян до колгоспів на місцях знову була розгорнута компанія по розкуркуленню. Так, директивою ЦКНС (листопад 1930 р.) всі

сільські КНС зобов'язувались очолити рішучий наступ на куркуля. Найменше послаблення цієї роботи розцінювалось як шкідництво.³⁶² Нагляд за участю організацій КНС у розкуркуленню мали здійснювати робітничі "буксирні" бригади, які зобов'язувались повідомляти в Укрколгоспцентр про випадки незадовільної роботи комнезамів.³⁶³

Рішенням президії ЦКНС в квітні 1931 року перед організаціями КНС було поставлене завдання по об'єднанню всіх своїх членів у колективи.³⁶⁴ За даними ВЦКНС на початок 1932 року члени КНС Поділля були об'єднані у колективах на 78.9%.³⁶⁵

IV Пленум ВЦКНС (грудень 1931 року), який підвів підсумки участі членів КНС у колективізації, в своїй постанові відзначив, що пересічний рівень колективізації комнезамівців значно вищий за рівень колективізації всієї селянської маси.³⁶⁶ Із залученням до колективів переважної маси сільського населення та ліквідацією класу селян-власників влада вже не відчувала потреби в подальшому існуванні політичної організації на селі. Директивою ВЦКНС в квітні 1932 року організації КНС на місцях переводились на утримання колгоспів. В зв'язку з цим вони зобов'язувались виконувати не громадську роботу по лінії КНС, а працюючи в колгоспах, "підвищувати вартість трудодня".³⁶⁷ Це рішення стало одним із визначальних на шляху до проголошення державно-партійним керівництвом повної ліквідації КНС.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що участь комнезамів Поділля в аграрних перетвореннях цілком визначалася доктринальними настановами більшовиків. Погодившись під тиском мас на проведення зрівняльного поділу земель, вони прагнули провести соціалістичний землеустрій не лише з дотриманням класових принципів наділення селян землею, але й створити передумови для впровадження тут колективного господарювання.

Оскільки основні положення соціалістичних аграрних пе-

КНС. Так Могилів-Подільський повітовий з'їзд КНС зобов'язав делегатів "здати в пункти свій хліб в рахунок продподатку та всебічно допомагати сільським податковим комісіям, застосовуючи класовий принцип."⁴⁴⁴

До систематичної планомірної роботи по зборі продподатку в усіх повітах Поділля продовольчі органи змогли приступити лише з середини вересня. Для активізації роботи з 9 по 19 жовтня був оголошений "Десятиденник по стягненню продовольчого податку".⁴⁴⁵ Для керівництва і посилення роботи продорганів у Подільську губернію був направлений голова ВУЦВК Г.І.Петровський.

Нереальність хлібозаготівельних планів привела до збереження розкладкового методу хлібозаготівель. Незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду фактично і надалі відбувалось методами позаекономічного примусу. Подільський опродкомгуб в таємній телеграмі в Наркомзем УСРР в грудні 1921 р. змушений був визнати: "Продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують поселення і обходять кожен дім."⁴⁴⁶ Особами, що ухилялися від сплати податку займалися послані в повіти виїзні сесії Ревтрибуналу.⁴⁴⁷

Для активізації компанії по вилученню продподатку та придушення опору селян радянські та партійні органи Поділля намагались якнайширше використати свій внутрішній резерв - комнезамів. В телеграмі, посланій подільським губернським продкомісаром в повіти вимагалось "залучити за будь-яких умов до продроботи комнезамів, зацікавивши їх відрахуваннями, пославши безпосередніми працівниками наших підприємств."⁴⁴⁸ Із встановленого на 1921/22 рр. продподатку - 117 млн. пудів створювався губернський продовольчий фонд в розмірі 18 млн. пудів, який слугував для продовольчого забезпечення комнезамів. За розпорядженням продкомісара відрахування на користь комнезамів Поділля встановлювалось в розмірі 20 відсотків від загальної суми вилученого продподатку.⁴⁴⁹

КП(б)У, скликаної у травні 1921 р. було прагнення поєднати новий загальнодержавний економічний курс з політикою підтримки комнезамів. В прийнятій нарадою резолюції “Про продподаток і комнезами” висувалось завдання захисту інтересів організованої бідноти, при проведенні закону про продподаток шляхом вироблення конкретних державних заходів. Зокрема, передбачалось надання комнезамам при виконанні податкової повинності певних пільг, які б забезпечили економічну зацікавленість комнезамів у виконанні селом продподатку.⁴⁴¹ Нарадою позитивно розцінювалось включення Всеукраїнським ВУЦВКом до закону про продподаток пункту, що передбачав утворення спеціального зернового фонду для комнезамів з 10-25% відрахувань із загальної суми продподатку. Ця перевага розглядалась як безперечний крок по шляху збереження комнезамів.

Компанія збору продподатку, як і попереднє вилучення продрозкладки, розглядалась більшовиками як невід’ємна частина питання класової боротьби. Виходячи з цього на засіданні колегії відділу ЦК КП(б)У по роботі на селі в травні 1921 р. в основу питання про участь комнезамів у зборі продподатку були вироблені вказівки про повне звільнення від продподатку найбільш незаможної частини селянства та збільшення прогресії для більш заможних верств.⁴⁴² Диференційоване обкладання податком та надання різноманітних пільг мали забезпечити підтримку у зборі продподатку найбільш пролетаризованими верствами села.

З проголошенням нової економічної політики з продрозкладкою в Україні не було покінчено. Для восьми губерній, в тому числі і Подільської, її обсяг скорочувався лише на 20%. Збір продрозкладки на Поділлі тривав до 5 серпня 1921 року, після чого продрозвольчі органи розпочали авансований збір продподатку в розрахунку 3-4 пуди зерна з десятини.⁴⁴³ З метою залучення комнезамів до цієї компанії в серпні місяці на Поділлі були проведенні волосні та повітові з’їзди комнезамів, які визначили завдання організацій

ретворень явно суперечили бажанням більшої частини селянства, то сприяння у їх проведенні покладалось на комітети незаможних селян, які становили соціальну опору режиму на селі. Для виконання поставлених завдань комнезамам були надані особливі повноваження. Вони мали право не лише здійснювати контроль за діяльністю земорганів, але й проводити облік та розподіл як колишніх поміщицьких земель, так і лишків земель, що знаходились в особистому користуванні.

Результатом, проведеного за участю КНС на Поділлі зрівняльного поділу земель стало не збільшення селянських наділів, а навпаки, зменшення. На відміну від цього наділи членів КНС збільшилися майже втричі. Тобто надані комнезамам повноваження використовувались ними в більшості для задоволення власних потреб, ігноруючи інтереси основної селянської маси. Такий характер перетворень не лише не вирішив проблем землекористування та землепорядкування в регіоні, але й поглибив протиріччя між соціальними верствами селянства, сприявши по суті продовженню громадянської війни на селі.

Незважаючи на проведений перерозподіл земель, більшовики не відмовлялись від думки про створення на селі великого сільськогосподарського виробництва шляхом насадження колективних господарств з різним ступенем відчуження власності. Навіть в умовах запровадження нової економічної політики радянське керівництво продовжувало підтримувати незаможницькі колгоспи, основну масу членів яких складали представники організованої бідноти. Їх збереження було пов’язано не стільки з економічними, як з політичними причинами. Таким чином радянська влада намагалась не лише підтримати економічний вплив КНС на селі, але й зберегти свою соціальну опору для подальшого наступу на позиції селян-власників.

На думку більшовиків, одним із засобів залучення селян до колективів могла слугувати селянська кооперація, яка не потре-

бувала негайного відмовлення від власності і була прикладом застосування колективної праці. Розцінюючи участь селян у кооперації як підготовку до суцільної колективізації, радянське керівництво виступило за необхідність одержавлення кооперації. Контроль за діяльністю сільських кооперативів покладался на місцеві КНС, шляхом захоплення ними більшості місць в правліннях місцевих кооперативів. В цьому вбачалась запорука реставрації справжньої селянської кооперації та пристосування її до потреб подальшої колективізації. Такі процеси особливо яскраво були виражені на Поділлі, де 80 % правлінь кооперативів склали члени КНС.

В період проведення масової колективізації, організації КНС були проголошені “центром, що рухає село до колективізації”. Їх діяльність була спрямована на створення організаційного тиску на селян-власників з метою залучення останніх до колективів. Разом з тим, члени КНС стали активними виконавцями проголошеного партією курсу на “ліквідацію куркульства як класу”. Виконуючи вказівки радянсько-партійного керівництва та протиставляючи себе основній масі селянства, члени КНС викликали відповідну реакцію з боку сільських товаровиробників. Антирадянський рух, що виник у відповідь на запровадження суцільної колективізації, був спрямований і проти членів КНС.

З відчуженням від власності та об'єднанням в одержавлених колгоспах основної маси селян-власників для режиму відпала потреба в подальшому існуванні комітетів незаможних селян.

Розділ 3

періоду нової економічної політики. В Україні декрет про запровадження продподатку був прийнятий екстреною сесією ВУЦВК 27 березня 1921 року, а введений в дію наказом РНК УСРР від 9 серпня 1921 року.⁴³⁹ Відтворюючи основні положення декрету ВЦВК про продподаток, декрет ВУЦВК в той же час мав і свої характерні особливості. Так в Україні збір продподатку розпочинався з урожаю 1921 року. До того часу продовжувався збір скороченої продрозкладки. В той же час в документі наголошувалось на створенні, за рахунок відрахувань з податку, спеціального продовольчого фонду для задоволення потреб незаможного селянства. Особливо підкреслювалась роль комітетів незаможних селян у зборі податку з метою згуртування бідноти і збереження за комнезами провідної ролі на селі.

Статус та завдання комнезамів у продподатковій компанії визначав циркулярний лист КП(б)У від 28 квітня 1921 р.. В ньому зазначалась необхідність в подальшому розвитку та зміцненні комнезамів. Збирання податку, як і раніше продрозкладки, пропонувалось провести при активній участі КНС та через них безпосередньо. Комнезами, таким чином, проголошувались державними збирачами податку.⁴⁴⁰

Збереження КНС та залучення їх до продовольчої роботи свідчили не про кардинальні зміни в економічній політиці більшовиків, а лише про тимчасовий відступ від втілення в життя комуністичної доктрини. Прагнучи зберегти та зміцнити свої позиції на селі, партія не могла відмовитися від політики насильницького розшарування села і підтримки своєї опори - організованої бідноти. Незважаючи на те, що економічні потреби вимагали необхідності підтримки високопродуктивного виробника, більшовики через свої доктринальні настанови продовжували вбачати в цьому виробнику “класового ворога”, і основну ставку робили на непродуктивні сили села в особі незаможного селянства.

Тому одним із завдань першої Всеукраїнської наради

Випадки вбивства чи підпалів членів комнезамів використовувались владою для посилення терору проти повстанців. В телеграмі Реввоєнради від 30 травня 1921 р. повідомлялось, що жоден випадок вбивства чи поранення членів КНС не повинен проходити безнаказано. В таких випадках пропонувалось розстрілювати подвійне число відповідальних за проведенням між ними жеребкуванням. Якщо ж вбивство відбувалось за межами населених пунктів, то відповідальність несли заручники із сусідніх поселень.⁴³⁷

Таким чином, не визнаючи офіційно загальноселянського характеру повстанського руху, більшовики застосували всі наявні сили й засоби для його придушення. Основною метою залучення комнезамів до боротьби з повстанцями було внесення розколу між учасниками антибільшовицького опору, шляхом політичного розшарування села. Найповніше ця необхідність виявилась на Поділлі, де селянський рух сягнув найбільшого розмаху. Намагання радянської влади придушити селянський опір за допомогою сільської бідноти виливалось по суті у громадянську війну на селі. Спровокована більшовиками війна, в якій нерідко по обидві сторони барикад проливалась селянська кров, стала однією з найбільших трагедій в житті подільського селянина.

Спроби більшовиків ліквідувати селянський повстанський рух за допомогою силових методів не принесли їм бажаних результатів. З цього приводу в донесенні Подільської губвоєнради по боротьбі з бандитизмом 10 березня 1921 р. зазначалось: “На Поділлі по мірі застосування репресій, повстанський рух продовжує розвиватись ще з більшою силою.”⁴³⁸ Такі донесення з усією очевидністю підтверджували необхідність перегляду більшовиками своєї економічної політики.

Глибока економічна криза та широкий розмах повстанського руху навесні 1921 р. змусили більшовиків припинити комуністичний штурм. X з’їзд РКП(б) 15 березня ухвалив постанову “Про заміну продрозкладки натуральним податком”, поклавши початок

ВИКОРИСТАННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЮ ПАРТІЄЮ КОМІТЕТІВ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ДИКТАТУРИ

Продовольче питання було одним із найперших, яке серйозно постало перед більшовиками після захоплення ними влади. Адже від успішного продовольчого постачання багаточисельної Червоної армії та пролетарських мас великих промислових міст залежала підтримка та подальші успіхи радянської влади. Недаремно вождем більшовиків, боротьба за хліб ототожнювалась з боротьбою за соціалізм.³⁶⁸

Свої труднощі на продовольчому фронті більшовики пов’язували, насамперед, з незалежністю сільських товаровиробників, які “звикли продавати вільно свій хліб, і кожний селянин вважав це своїм невід’ємним правом.”³⁶⁹ Але ж новостворена держава не збиралась спілкуватись з ними через ринок. Висуваючи на передній план в комуністичній доктрині позаекономічну примусовість, більшовики розраховували вирішити продовольче питання за допомогою простих рішень, оснований на насиллі. Прикладом цього став введений у дію спеціальний декрет ВЦВК від 9 травня 1918 року, який проголошував продовольчу диктатуру, надаючи Наркомпроду та його органам надзвичайні повноваження щодо конфіскації хліба у селян. Насильне вилучення хлібних запасів покладалось на підпорядковані наркомату військові формування та організовані продзагони із робітників.

Продовольче питання розглядалось більшовиками як складова частина теорії класової боротьби. Значною мірою цьому сприяв проголошений класовий принцип продовольчої розкладки: “з бідних селян нічого, з середняка помірно, з заможних багато.”³⁷⁰ Застосування такого підходу перетворювало продрозкладку в інструмент гнучкої класової політики більшовицької партії на селі, націленої на політичне розшарування селянства.

Сприяння державним органам у вилученні продовольчої розкладки, шляхом розшарування села мали забезпечити створені згідно з декретом ВЦВК від 11 червня 1918 року комітети бідноти. Участь у зборі хліба - визначилась як одне з основних завдань новостворених організацій, які в своїй діяльності підпорядковувались Наркомпроду та ВЦВК.

Партійно-державне керівництво радянської Росії неабиякі надії поклало на регіон України, сподіваючись з утвердженням свого контролю вилучити тут максимальну кількість продовольства та сільськогосподарської сировини. Більшовицька газета "Правда" з цього приводу в лютому 1919 р. писала: "Відновлення на Україні радянської влади обіцяє в найближчому майбутньому досить захоплюючі перспективи і для голодуючої Росії".³⁷¹ Організація продовольчих і сировинних поставок в Росію була головним завданням маріонеткового Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Вже наприкінці січня 1919 р. він видав декрет "Про організацію продовольчої справи на Україні", яким запроваджував державну монополію на заготівлю продовольства. А у прийнятому на початку лютого 1919 р. декреті "Про продовольство для РРФСР", Раднарком УСРР запевняв більшовицьке керівництво про своє невпинне піклування про "якнайшвидше та найповніше постачання РРФСР".³⁷²

Питання заготівлі та вивезення хліба, як і інших продуктів харчування з України знаходилося під монопольним контролем ЦК РКП(б). Останній 19 лютого 1919 р. ухвалив постанову про продрозкладку в Україні, проект якої був підготовлений А. Цюрупю та обговорений колегією Наркомпроду РРФСР. У постанові урядові України пропонувалось шляхом агітації переконати селян у необхідності запровадження розкладки. Партійний центр зобов'язував Наркомпрод УСРР визначити кількість хліба, яка припадає за розкладкою на кожну місцевість. Комуністичний розподіл і продрозкладка, на яких він базувався в Україні були запроваджені одним

нської округи зазначалось: "Вдруге наказую вислати у волкомнезам на 24 серпня 5 чоловік добровольців. За невиконання наказу будете як за саботаж передані суду ревтрибуналу."⁴²⁸

Однак навіть примусові заходи не забезпечували успіхів у формуванні на Поділлі військових підрозділів із комнезамів. В грудні 1921 р. голова Подільської губвоеннаради повідомляв у Харків, що такий загін чисельністю 33 чоловіки є лише в Кам'янецькому повіті, в усіх інших знаходяться у стадії формування.⁴²⁹ Аналогічна ситуація спостерігається і з організацією волосних та сільських загонів самооборони, які підпорядковувались органам місцевої міліції.⁴³⁰ В Подільській губернії на серпень 1921 р. такі загони існували лише в деяких волостях Брацлавського, Ольгопільського та Проскурівського повітів.⁴³¹ Невдовзі загони самооборони із членів КНС, які не відігравали помітної ролі, за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 16 серпня 1921 року були реорганізовані і включені в штат міліції.⁴³² На Поділлі така реорганізація відбулась згідно рішення губвоеннаради у вересні 1921 р.⁴³³

Крім організації військових загонів із комнезамів у повітах губернії, де повстанський рух досягав значних розмірів, радянські та партійні органи проводили примусову мобілізацію членів КНС для проведення військових операцій проти повсталих. Так, в листопаді 1921 р. Ольгопільський повітовий комітет проголосив про десятипроцентну мобілізацію усіх членів КНС.⁴³⁴ За неповними даними в різні періоди для боротьби з повстанцями на Поділлі було залучено 2.5 тис. членів КНС.⁴³⁵

Учасники антибільшовицьких повстань усвідомлювали небезпеку, викликану антиселянським характером дій комнезамів. У своїх відозвах вони називали членів КНС своїми "внутрішніми кровопийцями" і закликали до боротьби з ними. Тільки по зібраних даних на 1924 р. по Подільській губернії було вбито 23 голови комнезамів та 71 член КНС, здійснено підпали 468 хат членів організованої бідноти.⁴³⁶

визнано безрезультатним.⁴²¹

Після першої Всеукраїнської наради КП(б)У 1 червня 1921 року ВУЦВК видав дві постанови, що визначали новий порядок організації, постачання і підпорядкування загонів незаможних селян. Перша постанова стосувалась повітових і губернських загонів, друга - волосних і сільських загонів революційної самооборони. Формування загонів покладалось на губернські та повітові наради по боротьбі з бандитизмом. До їх складу дозволялось включати членів КНС і демобілізованих червоноармійців від 18 до 40 років, політична активність яких не викликала сумніву з боку місцевих партосередків.⁴²² Питання про створення загонів із членів КНС на Поділлі розглядалось на першому губернському з'їзді Рад (липень 1921 р.), який розробивши конкретні форми участі КНС Поділля в боротьбі з повстанським рухом, дав наказ губвоеннаradі про створення кавалерійського полку із комнезамів.⁴²³ План організації полку був розроблений В.М. Примаковим разом з головою подільського губвиконкому і затверджений 28 липня 1921 року.⁴²⁴ Згідно наказу Подільської губернської военнаradі від 30 липня цей полк іменувався першим подільським добровольчим кавалерійським полком незаможного селянства з штабом у місті Вінниці. Всім повітовим военнаradам під особисту відповідальність наказувалось в семиденний термін оголосити про прийом добровольців.⁴²⁵ З приводу цього була випущена спеціальна відозва подільського губвиконкому до незаможних селян Поділля.⁴²⁶

Якщо полк називався добровольчим, то методи, якими формували його особовий склад, добровільними назвати не можна. Так, наказом Ольгопільського ревкому від 9 серпня 1921 року головам волосних КНС надавався п'ятиденний термін для доставки "добровольців" в Ольгопіль. "Халатне відношення" при цьому розглядалось як небажання допомогти радянській владі.⁴²⁷ Таким же чином волкомнезам вимагав "добровольців" від голів сільських комнезамів. Зокрема, в розпорядженні голові КНС села Гонорівки Тульчи-

декретом ВУЦВК від 12 квітня 1919 р. Продрозкладка встановлювалась в обсязі 140 мільйонів пудів.³⁷³ Однак у 1919 році продовольча компанія на Україні не принесла бажаних результатів. Селяни - власники ігнорували вимоги заготівельників, нерідко стаючи на шлях збройного опору. До захоплення України білогвардійцями, більшовикам вдалося зібрати не більше 8 мільйонів пудів хліба. Причому майже половину цієї кількості становило зерно, вивезене з поміщицьких маєтків.³⁷⁴

Після поразки денікінських військ, принципи продовольчої політики більшовиків не змінились. Законом від 26 лютого 1920 р. хлібна розкладка затверджувалась в обсязі 160 мільйонів пудів. Вилученню хліба підлягали господарства із засівною площею понад три десятини, хоча й не виключалось її поширення на менш заможні господарства. З метою захоплення хлібних ресурсів руками сільської бідноти і приборкання селян-власників, власті розпалювали на селі соціальну ворожнечу, заохочуючи селян певною часткою реквізованих надходжень. Так, для забезпечення підтримки сільською біднотою компаній вилученню хліба, передбачалось залишення у волосних амбарах на потреби пролетаризованих верств села від 10 до 25 % обсягу розкладки.

Як і попереднього року, продовольча політика виходила за межі простої заготівлі хліба, ставши одним з головних компонентів класової боротьби. В розісланій в травні 1920 р. урядовій директиві наголошувалось, що «продовольче питання в Україні є насамперед питанням політичним, питанням боротьби й подолання куркульства.»³⁷⁵ Однак, апарат влади, який лише формувався, не мав достатніх сил для вирішення питання силовими методами. Продовольчі загони та військові підрозділи, передані наркомпроду не могли здійснювати постійний контроль за виконанням розкладки.

Прагнучи знайти опору в українському селі, більшовики на початку 1920р. зробили спробу відродити тут комітети бідноти. Однак пропозиція Х.Г. Раковського, винесена на розгляд Харківсь-

кої міської, а згодом і губернської конференції КП(б)У в січні-лютому 1920 р., не знайшла підтримки більшості делегатів. Повторно питання про створення організацій сільської бідноти було винесене на розгляд IV конференції КП(б)У у березні 1920 р., яка більшістю голосів прийняла рішення про створення паралельно до рад, політичних організацій сільської бідноти, які згодом отримали назву - комітети незаможних селян.³⁷⁶

Постановою ВУЦВК та Раднаркому УСРР про КНС від 9 травня 1920 р. на новостворені організації покладалось завдання запровадження закону про хлібну розкладку й забезпечення сільської бідноти передбаченою в законі частиною заготівлі.³⁷⁷ Головою ВУЦВК та ВЦКНС Г.І. Петровським це завдання було визначено як надзвичайно важливе в діяльності КНС.³⁷⁸ Обов'язки, покладені на організації КНС, які стосувались їх участі у зборі продрозкладки, визначались інструкцією НКВС від 6 червня 1920 р. Згідно її положень місцеві комнезами зобов'язувались сповіщати радянських продовольчих агентів про заможних господарів та надавати своїх представників для вилучення продуктів, допомагаючи всіма засобами загонам по реквізиції. На організації покладалось завдання не допускати вільного продажу хліба селянами, або закупки його недержавними структурами. Крім того в компетенцію КНС переходило право здійснення контролю за зборами від перемелу зерна в млинах, яке раніше виконували ревкоми.³⁷⁹

Для виконання поставлених завдань, радянська влада надавала комнезамам право застосування найрізноманітніших методів впливу на селян з метою вилучення якнайбільшої кількості продовольства. Одним з найперших чинників, які б примусили селян здавати хліб, мала стати публікація чорних і червоних списків, а також оголошення іменних списків осіб, що ігнорують здачу хліба. Одночасно пропонувалось широко застосовувати бойкотування осіб, що навмисно затягують постачання хліба, ганьблячи їх у резолюціях сходів і зборів, позбавляючи права на отримання товарів

сіданнях Подільської губвоєнради. Проте радянськими органами такі дії розцінювались позитивно, оскільки сприяли політичному розшируванню села.

На основі попередніх агентурних даних, зібраних на місцях комнезамами базувались інститути відповідальних та заручників. Згідно інструкції КВО головною метою створення таких інститутів було внесення ворожнечі і розширування серед селян. Тому категорично заборонялось брати заручниками та відповідальними мало-заможних селян, хоча й підозрілих у зв'язках з повстанцями.⁴¹⁵ залучення комітетів незаможних селян як інформаторів мало цілком конкретну мету. Вона була чітко сформульована в телеграмі Раднаркому УСРР, що надійшла у Вінницю 5 серпня 1922 року. В ній зазначалось: "На селі потрібно створити такі умови, коли бандити і відповідальні будуть боятись доносів з боку незаможних. Останні ж будуть зацікавлені у видачі тих чи інших."⁴¹⁶

Крім агентурної роботи радянська влада прагнула залучити комнезамів у боротьбу з повстанським рухом - шляхом створення військових загонів із незаможників. Так, V з'їзд Рад(березень 1921 р.) оголосив боротьбу з повстанцями "військовим фронтом" і закликав КНС України до створення збройних загонів.⁴¹⁷ Відповідно до цього на засіданні Губвоєнради Поділля 16 березня 1921 року було дане розпорядження повітовим нарадам про прийняття найрішучіших заходів щодо організації загонів комнезамів у волостях.⁴¹⁸ Озброєння таких загонів покладалось цілком на організації КНС. Повітовим воєнрадам дозволялась лише видача незначної кількості патронів.⁴¹⁹ Спорядження та екіпіровку загонів рекомендувалось здійснювати за рахунок заможних верств села.⁴²⁰

Однак на Поділлі, через значний розмах повстанського руху, радянські органи не досягли помітних успіхів в справі формування загонів із комнезамів. В розвідданих особливого відділу по боротьбі з бандитизмом при Подільському губчека станом на 15 квітня 1921 р. вербування в добровільний полк із комнезамів було

хом на засіданні Раднаркому УРСР 23 січня 1921 року було вирішено доручити Політбюро при командуючому військовими силами розробити план спільних дій, в якому були б визначені конкретні завдання для організації КНС.⁴¹⁰ Одночасно постановою РНК від 29 січня всі військові і цивільні органи зобов'язувались всебічно сприяти процесу розшарування села “ шляхом збільшення кількості комнезамів для політико-економічного розкладу куркульства, що живить бандитизм.”⁴¹¹

На Поділлі залучення комнезамів до боротьби з повстанцями вже з початком 1921 року дало перші результати. В протоколі губнаради по боротьбі з бандитизмом від 18 січня 1921 р. вказувалось на політичний розкол в повстанському русі. Наслідком цього слугували вбивства членів комнезамів.⁴¹²

Найпершим завданням, поставленим перед організаціями сільської бідноти, було інформування радянських органів про осіб причетних до антибільшовицького руху. Для стимулювання організацій КНС до видачі повстанців, згідно з інструкцією Київського військового округу від 31 травня 1921 року, в їх розпорядження передавалась половина конфіскованого майна учасників повстанського руху. При цьому таємність повідомлень з боку комнезамів дотримувалась повністю. Якщо ж неможливі ризикували виступити відкрито, то для заохочення їм видавали все конфісковане майно.⁴¹³ На Поділлі, через особливу загрозу селянських повстань для підтримки та преміювання членів КНС, що брали участь у боротьбі з повстанцями за рішенням губвоєннаради у вересні 1921 року був створений навіть спеціальний натурфонд.⁴¹⁴

Такі заходи були розроблені з чітким врахуванням психології незаможного селянина. Особиста заздрість бідноти до господарів, а також матеріальна зацікавленість робили свою справу. Прагнути збагатитись за рахунок конфіскованого майна, комнезамівці в багатьох випадках безпідставно обвинувачували заможних селян у зв'язках з повстанцями. Про це неодноразово повідомлялось на за-

фабрично-заводської продукції, забороняючи виїзд з місця мешкання тощо. Коли ж зазначені заходи не матимуть потрібного успіху, комнезами зобов'язувались викликати для ревізії військові підрозділи, попередивши про це нездатчиків хліба. Крім сприяння у зборі хліба, за рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 10 червня 1920р., представники від КНС мали право брати участь в апараті постачання і розподілу продовольства на селі. Таких представників виділяли губернські з'їзди або конференції незаможних селян (1-2 представники в губернських центрах.)³⁸⁰

Наявність соціальної опори в селі в особі організацій КНС, радянсько-партійне керівництво розглядало, як важливий фактор у справі виконання продрозкладки. У відозві ВУЦВК до робітників України, опублікованому в червні 1920 р. зазначалось, що без політичного завоювання села, продовольчі органи безсилі виконати покладені на них завдання. Тому перед продзагонами ставилось завдання сприяти в утворенні комнезамів на місцях.³⁸¹ За неповними даними лише протягом жовтня 1920 - березня 1921 рр. продзагони допомогли організувати 1800 комнезамів.³⁸²

Організовані комнезами ставали невід'ємною частиною продовольчого апарату. П'ята конференція КП(б)У, що відбулася в листопаді 1920 р., визнала таке поєднання особливо вдалим. В її резолюції з продовольчого питання зазначалось, що робота комнезамів по розшаруванню села та їх боротьба із заможним селянством “ не лише технічно полегшувала розгортання продовольчих заготівель, але й одночасно створювала психологічні й організаційні передумови для успішного проведення продовольчої компанії “. ³⁸³ Результати проведеної продовольчої роботи із залученням до неї комітетів незаможних селян, говорили самі за себе. Так, головним чином, саме завдяки КНС в українському селі було мобілізовано до кінця 1920 р. 71,5 млн. пудів хліба.³⁸⁴ З них лише за останні чотири місяці хліба було заготовлено в 6 раз більше, ніж за весь 1919 рік.³⁸⁵

Продовольча компанія на Правобережжі, а особливо в одному із його західних прикордонних регіонів - Поділлі суттєво відзнялась від загальноукраїнської. Головним чином на цьому позначалась нестабільність становища радянської влади в регіоні. Періодичність та короткочасність перебування на Поділлі радянських органів не давала їм змоги налагодити організовану систематичну роботу по вилученню продовольства у населення. Збір продрозкладки тут виконували в основному регулярні підрозділи Червоної армії, які цю компанію проводили по - воєнному, в надзвичайно стислі терміни, намагаючись вивезти максимальну кількість продовольства та сільськогосподарської сировини.

Головним завданням губернського продкому в 1919 році був вивіз запасу зерна, що залишила стара влада і який знаходився на обліку комісії постачання. В загальному за цей період з Поділля було вивезено і використано для місцевих цілей біля 750 тисяч пудів зерна.³⁸⁶ Проте в більшості повітів ця робота була припинена в червні - серпні в результаті наступу денікінських військ та армії УНР.

В січні 1920 року, коли Вінниця знов була зайнята радянськими військами, був створений Подільський губпродком, який в кінці січня перейменовано в Опродкомгуб. До компанії по вилученню продрозкладки були залучені кваліфіковані армійські продрпрацівники. На посади повітових продкомісарів призначались в основному досвідчені комдиви та комбриги військових частин Червоної армії, які дислокувались на території повітів губернії.³⁸⁷ Завдяки військовій організації роботи за січень - травень 1920 року, тобто до захоплення Поділля польськими військами, більшовикам вдалось вилучити і вивезти звідси біля 2 млн. пудів зерна.³⁸⁸

Планомірну організаційну роботу по насильному вилученню продрозкладки з населення на Поділлі радянські продовольчі органи змогли розпочати лише з листопада 1920 року, після відс-

губернію було перекинуто корпус червоного козацтва на чолі з В.М. Примаковим.⁴⁰⁵ Крім того, за наказом Подільського губчека від 14 січня 1921 року в повіті Поділля додатково направлялись такі військові сили: Вінницький повіт - полк кавалерії, Могилівський - рота 70 кавбригади, Літинський - полк кавалерії, Ново-Ушицький ескадрон 60 кавалерійського полку.⁴⁰⁶ В травні 1922 р. для боротьби з повстанськими загонами в Подільську губернію прибула окрема кавалерійська бригада Г.І. Котовського і 9-та кавалерійська дивізія.⁴⁰⁷

Складність боротьби з повстанцями для регулярних частин полягала в тому, що повстанці знаходили підтримку і симпатію з боку місцевих жителів. Це проявлялось у переховуванні від переслідування, наданні продовольчої допомоги, забезпеченні транспортом та фуражем. Не бажаючи визнати справжніх причин повстанського руху, радянське керівництво все ж розуміло, що перемогти невдоволене селянство і утвердитися на селі воно зможе лише за умови політичного розшарування його мешканців. Тому в резолюції V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) "Бандитизм і боротьба з ним" підкреслювалось, що основною умовою ліквідації бандитизму на Україні є "залучення до боротьби незаможних елементів села, на основі продовження і поглиблення політики розшарування села."⁴⁰⁸

Така ж думка була висловлена в "Короткій інструкції по боротьбі з бандитизмом", затвердженій Х.Г. Раковським, М.В. Фрунзе та В.М. Молотовим у грудні 1920 року. В пункті 51 цієї інструкції зазначалось: "Тільки при наявності твердої опори в селі у вигляді комнезамов, що протиставлять себе всьому іншому заможному селянству і перш за все куркульству, радянська влада не тільки зможе бути завжди наготові на випадок антирадянських виступів, але й зможе приступити до викорінення бандитизму в цілому."⁴⁰⁹

Для залучення комнезамів до боротьби з повстанським ру-

який охопив майже всі губернії України . Член Політбюро ЦК КП(б)У Я.А. Яковлев на одній із нарад в липні 1920 року змушений був визнати , що в Україні на цей час зареєстровано 200-250 селянських повстанських загонів , тобто по 2-3 загони на повіт.⁴⁰⁰ За даними командуючого збройними силами УСРР М.В. Фрунзе чисельність повстанців на жовтень 1920 року сягала 40 тисяч чоловік.⁴⁰¹

Одним із регіонів, де повстанський селянський рух сягнув найбільшого розмаху була територія прикордонної Подільської губернії. За даними Реввоенради республіки на Поділлі діяло 25-30 відсотків від загальної кількості повстанських загонів. Враховуючи наростаючу силу повстанського руху, командуючий Київським військовим округом (КВО) в жовтні 1920 року оголосив про запровадження тут військового стану. Це рішення було підтвержене постановою Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом.⁴⁰² Окремі повіти Поділля продовжували залишатися на військовому положенні до літа 1923 р.

Керівництво більшовицької партії, не бажаючи відкрито визнати селянського повстанського руху в Україні, зневажливо визначало його як “куркульський” або “політичний бандитизм”. У цьому визначенні підкреслювалось невизнання повноправного статусу за протиборствуючою стороною. Проте, незважаючи на зневажливість в оцінках , серйозність та значний розмах селянського руху викликали неабияку стурбованість правлячого режиму. В зв'язку з цим 6 грудня 1920 року голова російського уряду підписав постанову РПО про надзвичайні заходи щодо придушення в Україні селянських повстань.⁴⁰³ В документі зазначалось, що “очищення України від бандитизму є питанням життя і смерті для радянської України і питанням надзвичайної ваги для всієї радянської Федерації та її міжнародного становища”⁴⁰⁴

До боротьби з повстанцями уряд поставився як до серйозної військової компанії. Проти селянських загонів були виставлені найбільш боєздатні частини Червоної армії. Зокрема, в Подільську

тупу з цієї території військ УНР та поверненням у Вінницю губернського продовольчого комітету.³⁸⁹ Цей період можна вважати і початком активного залучення до збору продрозкладки апарату комнезамів. До цього часу робота окремих сільських КНС , створених за сприянням політпрацівників Червоної армії, зводилась в основному до забезпечення продовольством та фуражем військових частин, розташованих на їх території. До кінця 1920 року продовольчими органами Поділля та комнезамами за допомогою жорстких силових методів було зібрано 7 млн. пудів хліба, що було перевиконанням покладеного на губернію плану продрозкладки (5,2 млн. пудів) і становило 10% від загальноукраїнських показників.³⁹⁰ Для преміювання роботи організованої бідноти , за постановою Раднаркому УСРР від 23 січня 1921 року, у волостях Поділля, де комнезамами проявляли максимальну активність при виконанні продрозкладки, пропонувалось провести на їх користь додатковий розподіл солі та мануфактури.

В цілях сприяння комнезамам у виконанні хлібної розкладки , за постановою РНК від 21 січня 1921 року в селах Поділля запроваджувався інститут п'ятихаток. Він формувався з п'яти господарств , згрупованих за територіальним принципом на чолі з п'ятихатнім. Останні вибирались переважно з членів КНС і затверджувались сільською трійкою. Організація п'ятихаток волості покладалась на голову волосного комнезаму, під його особисту відповідальність . Для цього голова волосного КНС повинен був організувати волтрійку в складі двох представників волкомнезаму та одного з волвиконкому. В свою чергу волтрійки організували відповідні трійки по селах. В обов'язки сільських трійок входили: перепис продуктів, встановлення кінцевого терміну їх здачі, а також застосування примусових заходів до тих, що не виконали розкладку. Волосні і сільські трійки вважались тимчасовими органами комнезамів, які після налагодження роботи в п'ятихатках могли бути розпущені за постановою повітового продкомісара.³⁹¹

Організація п'ятихаток по селах не лише ширше залучала до роботи сільські організації, але й покладала на них відповідальність за збір продрозкладки. Принцип територіального поділу на п'ятихатки дозволяв органам влади при посередництві комнезамів здійснювати контроль за збором продовольства, а в разі невиконання поставлених завдань - застосувати репресивні заходи.

При відсутності у селах сільтрійок, роботу по визначенню розмірів продрозкладки здійснювали комісії, призначені сільською організацією КНС. Так в постанові Юрковецького СКНС Гайсинської округи від 16 січня 1921 року вказувалось про призначення такої комісії в складі дванадцяти чоловік, яка "визначить у кого і скільки можна взяти розкладки".³⁹² Такі повноваження, надані сільським КНС, забезпечували дотримання класового принципу розподілу продрозкладки.

Використовуючи організації КНС як покірних виконавців своїх розпоряджень, радянсько-партійні органи Поділля ретельно стежили, щоб комнезамівці не використовували зібраний хліб для задоволення власних потреб. Так, телефонограмою Подільського губпродкому від 3 січня 1921 року контролери КНС не допускались до виміру поступаючого від перемелу зерна, яке повинно було знаходитись в повному розпорядженні Держконтори. За невиконання наказу передбачався арешт та покарання незаможників за привласнення державного надбання.³⁹³ Більше того, місцевим організаціям КНС заборонялось навіть розпоряджатись процентними відрахуваннями від зібраного по розкладці хліба, які перераховувались у фонд сільської бідноти і знаходились під охороною СКНС. Хліб з цього фонду дозволялось використовувати для власних потреб лише у виняткових випадках за особистим розпорядженням Подільського продкомісара.³⁹⁴

Насильне вилучення продовольчої розкладки в необмежених розмірах не могло не відобразитись на становищі в сільському господарстві на Поділлі. Селяни, в яких забирали майже увесь ви-

рошений врожай, втрачали інтерес до праці. Посівні площі, особливо під технічні культури, різко скорочувались. Одержана після поділу поміщицьких маєтків земля залишалась необробленою. Донесення з місць свідчили про глибоку економічну кризу та загрозове становище із збором продрозкладки. Так продкомісар 34 кавдивізії в лютому 1921 року доповідав в Бершадський партком, що продрозкладка майже не виконується, незважаючи навіть на участь у її проведенні організацій КНС".³⁹⁵ В свою чергу заступник Подільського продкомісара змушений був визнати про повне припинення надходження хліба з прикордонних Могилівського та Ямпільського повітів.³⁹⁶

Економічна криза відобразилась навіть на забезпеченні продовольством військових частин, що дислокувались на території Поділля. Так, у виписці із рапорту командира дванадцятого артдивізіону в травні 1921 року повідомлялось: "комсклад і червоноармійці втрачають силу, збільшується процент захворювань через майже повну відсутність продовольства..."³⁹⁷ Начальник гарнізону міста Вінниці 13 травня 1921 року змушений був видати наказ, згідно з яким хліб видавався лише бойовим підрозділам та лікувальним закладам, всім іншим його замінювали картоплею.³⁹⁸

Продовольчі труднощі ставали причинами падіння дисципліни та масового морального розкладу військових частин. Крадіжки, мародерства, насильство з боку військових підрозділів по відношенню до подільського селянина ставали звичайним явищем. Не стали винятком і випадки застосування масового терору до жителів цілих сіл. Так, після невиконання селянами наказу про збір продовольства і фуражу, 15 квітня 1921 року військовим загonom було спалено більшу частину села Попова Гребля Чечельницького повіту.³⁹⁹

Зростання насилля над селом не могло не викликати адекватної реакції з боку селян. Невдоволення їх політикою продрозкладки з кінця весни 1920 року переросло у масовий повстанський рух,

Наукове видання

Григорчук Петро Семенович

Мельничук Олег Анатолійович

КОМІТЕТИ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН НА ПОДІЛЛІ (1920-1933рр.)

Монографія

Формат 60/90/16 Гарнітура Times New Roman/
Друк різнографічний. Умовн. друк. арк. 7. Наклад 300. Зам. №14.
Віддруковано у видавничому відділі ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
12100, Вінниця, вул. К. Острозького, 32, к.240. Тел. (0432) 26-71-33

лів господарств членів комнезаму. Лише за три останні місяці 1929 року в Могилів-Подільській окрузі було здійснено 10 вбивств та більше 20 підпалів осель голів та секретарів КНС.⁴⁹⁵

Партійне та державне керівництво використовувало подібні факти для наступу на товаровиробників села. Зокрема, у постанові третього пленуму ВЦКНС від 16 жовтня 1929 року всім організаціям пропонувалось "проводити нещадну боротьбу проти винних у вбивствах та використовувати ці факти для формування громадської думки бідняцько-середняцьких мас селянства".⁴⁹⁶

Для форсування темпів хлібозаготівель президія ВЦКНС зобов'язала місцеві організації КНС створювати ударні бригади із членів КНС для відрядження в села, які не виконали плани хлібозаготівель.⁴⁹⁷ Їх робота дещо збільшила обсяги заготівель хліба, однак становище бідноти продовжувало залишатись невтішним. З листопада 1929 року до Вінницької окрКНС почали надходити листи з проханнями надати харчову допомогу.⁴⁹⁸ У таємному посланні голови Лучинецького РКНС до голови Могилів-Подільського окружного комнезаму від 9 червня 1930 року теж повідомлялось про гостру потребу в харчуванні в 1787 бідняцьких та батрацьких господарствах.⁴⁹⁹ Деякі голови районних та сільських КНС звертались за допомогою навіть до ВЦКНС, але безуспішно, про що свідчить лист-відповідь Писарівській СКНС Вінницької округи від 18 січня 1930 року: "Повідомляєм, що при наданні допомоги бідноті ви повинні врахувати обмежену її кількість та великий термін до нового врожаю".⁵⁰⁰

Прохання про продовольчу допомогу та повільні темпи хлібозаготівель розцінили в центрі як "хникання", тобто пасування бідноти перед труднощами. Щоб їх перебороти ВЦКНС 8 лютого 1931 року розпорядився: "Повести найжорстокішу боротьбу з демобілізаційними настроями, не припускаючи ніякого хникання, уперто борючись за виконання завдання". До голів і президій районних та сільських організацій КНС, які поставляться недбайливо

або байдуже, передбачалось вжиття найсуворіших репресивних заходів.⁵⁰¹ Але і погрози слабо впливали на виправлення становища. Річний план хлібозаготівель для Вінницької області на 1932 рік було виконано лише на 88,8%.⁵⁰² І це при тому, що в селян було вилучено навіть продовольче зерно. Не випадково, що ще 1932 р. подільські селяни почали голодувати. Незважаючи на "заслуги" перед державою на голодному пайку залишились також сім'ї активних членів КНС. В листах-скаргах голів районних КНС до ВЦКНС висловлювалося здивування з приводу невиключення їх до закритих продовольчих розподільників при районах. Так, керівник Тиврівського РКНС в січні 1932 року писав: "Голову райКНС вважають невідповідальним працівником і не включають до закритого розподільника, разом з тим він змушений брати участь в усіх найважливіших компаніях на селі".⁵⁰³ Становище рядових членів було некращим.

Хлібозаготівлі з урожаю 1931 року для більш повного їх виконання тривали до весни 1932 року. За вказівками ЦК КП(б)У в селах створювалися спеціальні комнезамівські бригади, які об'єднувались з бригадами, утвореними при сільських радах для виконання планів хлібозаготівель.⁵⁰⁴

Найважчою для подільських селян була хлібозаготівельна компанія 1932-1933 років. В умовах недороду вони розуміли, що віддаючи хліб прирікають себе і свою родину на голодну смерть. Тому й опір хлібозаготівельникам був відчайдушним. За даними бюро Вінницького облпарткому лише за жовтень-грудень 1932 року було здійснено 133 вбивства сільських активістів, серед яких були члени КНС. Найбільше таких випадків зафіксовано у Вінницькому, Жмеринському, Меджибіжському та Піщанському районах.⁵⁰⁵

Особливу увагу активності комнезамівців у хлібозаготівлях було приділено в період роботи в Україні хлібозаготівельної комісії на чолі з В.М.Молотовим. "За бездіяльність і примиренське став-

ЗМІСТ

ВСТУП -----	3
Розділ 1. МІСЦЕ ПОДІЛЬСЬКИХ КОМНЕЗАМІВ В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ -----	12
Розділ 2. УЧАСТЬ КОМНЕЗАМІВ В АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕННЯХ НА ПОДІЛЛІ -----	49
Розділ 3. ВИКОРИСТАННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЮ ПАРТІЄЮ КОМІТЕТІВ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН ДЛЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ДИКТАТУРИ -----	93
ВИСНОВКИ -----	125
ДОДАТКИ -----	132
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ -----	136

лення до куркуля та зривників хлібозаготівель" члени КНС виключались із організацій. Так, лише в Проскурівському районі протягом жовтня 1932 року членських прав в КНС було позбавлено 37 осіб.⁵⁰⁶ Висунуті проти них звинувачення були по меншій мірі наївними, однак слугували наглядним прикладом для інших членів організацій.

Хлібозаготівельні компанії 1928-32 років надовго закарбувались у пам'яті очевидців цих подій. Згадуючи про участь комнезамівців у вилученні хліба жителя Пилипи Старосинявського району Хлепестун К.П. зазначає: "Активісти бригадою ходили. Тимчук Василь (голова комнезаму), Нестеренко Григорко, Починок Кіндрат. Ціла зграя ходила з гаками залізними".⁵⁰⁷ Про особливу завзятість комнезамівців у хлібозаготівельній компанії розповідає також мешканець с.Лисаківці Старосинявського району Степанишин В.Ю.: "Мало що розумів, але бачив, що причиною голоду були, так звані, активісти. Так, Фросина Танатар від імені комнезаму заходила в кожну хату і перекидала всі глечики, шукаючи зерно".⁵⁰⁸

Жертвами геноциду, застосованого до українського селянства, стали, за підрахунками І.Г.Шульги, більш ніж півтора мільйона подільських селян.⁵⁰⁹ Поряд з союзним та республіканським керівництвом відповідальність за це несуть і "приводні паси" - сільські активісти, в тому числі й члени КНС. Ця жахлива послуга комуністичному режиму була для них останньою, оскільки в березні 1933 року комнезами були ліквідовані.

Підсумовуючи сказане про участь комнезамів Поділля в продовольчих компаніях на селі, зазначимо, що організації сільської бідноти як соціальна опора режиму виступили невід'ємною складовою радянського продовольчого апарату. Спектр їх діяльності в цьому напрямку був широким: від створення організаційного тиску на селян-власників, з метою виконання ними вимог продорганів до безпосереднього проведення насильного вилучення на ко-

ристь держави будь-яких запасів продовольства.

Залучення подільських КНС до продовольчих компаній визначалось, насамперед, політикою радянської влади, яка розглядала продовольче питання як складову частину теорії класової боротьби. Проведення організаціями КНС політичного розшарування села забезпечував диференційований класовий принцип продовольчої політики, в якому основний тягар по здачі продовольства лягав на плечі більш заможних селян.

Стимулюванням участі незаможного селянства у продовольчих компаніях було не лише їх повне звільнення від здачі продовольчих запасів, але й забезпечення процентними відрахуваннями від загальної кількості зібраного ними хліба. В такий спосіб держава забезпечувала за собою особливу активність та підтримку комнезамів, використовуючи їх як соціальну опору для впровадження продовольчої диктатури на Поділлі.

Разом з тим участь подільських комнезамів у продовольчих компаніях дозволяла режиму проводити вилучення продовольства руками самих же селян. Поглиблення протиріч між різними верствами селянства, що стало результатом роботи КНС по збору продовольчих запасів, було використано режимом для подальшого наступу на позиції селян-власників.

ВИСНОВКИ

Становлення тоталітарного режиму в Україні проходило за умов впертого протиборства більшовиків з різними верствами суспільства. Проте найбільшу протидію комуністичним перетворенням чинили селяни, адже вони могли знайти місце в створюваній державі лише після відмови від своєї власності. Оскільки про добровільну згоду на це селянських товаровиробників не могло бути й мови, то успіхи своїх перетворень більшовики пов'язували з необхідністю розшарування села за майновою ознакою та посилення протистояння між різними соціальними верствами. Виконання цих завдань покладалось на створені за законом ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 9 травня 1920 р. класові політичні організації сільської бідноти - комітети незаможних селян. Такі організації мали слугувати соціальною опорою більшовиків при проведенні ними комуністичних перетворень на селі.

Найбільша потреба в доцільності існування комнезамів виявилась на Правобережжі, а особливо на Поділлі, регіон якого вважався одним з найважчих в утвердженні радянської влади. Головним чином це обумовлювалось майже повною відсутністю тут пролетарського населення, незначною кількістю партійних працівників, активізацією антибільшовицького селянського руху, прикордонним становищем території тощо.

Специфічні умови радянського будівництва на подільських землях значною мірою позначились на особливостях організації та діяльності КНС. Так, на відміну від інших регіонів України, на Поділлі до організації комнезамів на місцях радянські та партійні органи змогли приступити лише в листопаді - грудні 1920 р., після остаточного захоплення території регулярними частинами Червоної армії. На початковому етапі функції по створенню КНС на Поділлі виконували переважно політпрацівники військових частин, які використовували новостворені організації виключно для забезпечення своїх підрозділів продовольством та фуражем, вилученими у місце-

вого населення. До систематичної роботи по радянському будівництву комнезами Поділля були залучені лише після проведення першого губернського з'їзду Рад (липень 1921 р.), який поставив перед ними конкретні завдання.

Найголовнішим із них було забезпечення більшовицького впливу в органах місцевої влади - сільських радах. За теоретичною концепцією більшовиків основною будівничою силою в радах вважалися спролетаризовані верстви села. Однак практика утворення рад довела, що особливу активність при виборах до них проявляють більш заможні селяни, займаючи таким чином у них переважну кількість місць. Такий соціальний склад рад не міг гарантувати більшовикам підтримки у проведенні комуністичних перетворень на селі. Тому створені паралельно до рад організації сільської бідноти мали стати соціальною опорою при формуванні потрібного складу органів місцевої влади. Для цього за комнезамами забезпечувалась широка участь у виборчих комісіях і перевірці списків виборців. Загальні збори КНС відповідно отримали повноваження затверджувати єдиний список для голосування при виборах до рад. За їх же вимогою із списків вилучались і позбавлялись виборчих прав кандидатури, що несли у собі будь-яку загрозу для існуючого режиму.

Така система виборів дозволила організаціям КНС не лише здійснювати контроль за соціальним складом виборців, але й забезпечити за собою переважну більшість місць у радах. Захопивши ради, організації сільської бідноти перетворили їх в органи власної диктатури. Вони ревниво стежили за тим, щоб до складу рад не потрапили не лише більш заможні верстви селянства, але й неорганізована біднота.

Не сталось змін при формуванні складу рад і в початковий період нової економічної політики. Розцінюючи НЕП лише як тимчасовий вимушений відступ та передбачаючи, що разом з економічним зміцненням заможних верств селянства активізується і їх прагнення до оволодіння політичною владою, радянсько-партійне кері-

ДЛЯ НОТАТОК

вництво залученням членів КНС до рад прагнуло попередити прояв політичної активності основної маси селянських товаровиробників. Таке завдання цілком відповідало і бажанню самих членів КНС, які, розцінивши НЕП як зраду інтересів бідноти, намагались зберегти свій політичний вплив на селі. Використовуючи надані повноваження при проведенні процедури виборів, члени КНС і надалі продовжували утримувати штучно створене панівне становище у радах, викликаючи незадоволення основної селянської маси.

Протиставляючи себе усім іншим верствам селянства, члени КНС неминуче породжували у них прагнення об'єднатися з метою захисту власних інтересів. Особливо це позначилося під час проведення осінніх (1924 р.) виборів та часткових перевиборів рад взимку 1925 р., які на Поділлі пройшли в більшості з провалением кандидатур членів КНС та комуністів. Загроза втратити контроль над діяльністю рад була однією з причин, які змусили державну партію позбавити комнезамів виконання адміністративних функцій і перетворити їх на добровільні організації.

Однак, навіть із зміною статусу організацій влада продовжувала розглядати їх як політичні організації. Особливо яскраво це проявилось при повторній спробі здійснення військово-комуністичного штурму. Прагнення КНС до захоплення рад в цей період підтримувались владними структурами за допомогою збільшення відсотку позбавлених виборчих прав та визнання недійсними виборів в тих місцях, де перевагу отримували більш заможні верстви села.

Невід'ємною частиною діяльності подільських КНС була їх участь у проведенні соціалістичних аграрних перетворень на селі. На комнезатах як на класові політичні організації покладалось завдання не лише здійснювати контроль за діяльністю земельних відділів, але й самим виконувати їх функції. Так, місцевим комітетам незаможних селян надавалось право визначення та обліку зайвих земель. За представленими ними документами відбувалась конфіскація цих земель, а також інвентаря та робочої худоби. Розподілу

через КНС передавались також усі незасіяні землі, що перебували в окремих осіб.

Наділення селян землею за участю членів КНС відбувалось не лише з врахуванням класового підходу, але й з позиції задоволення своїх власних потреб. Загострення протиріч між соціальними верствами селянства, що стало результатом неправомірних дій комнезамів особливо позначилось в період НЕПу. Селяни-власники не лише активізували дії по поверненню відібраних земель, але й в масовому порядку поставили питання перед судовими органами про відповідальність незаможників за їх дії. Відповіддю організованої бідноти було прийняття рішень зборами КНС про висилку заможних селян за межі села. Нерідко траплялись випадки вчинення над ними самосудів з боку організацій КНС. Таким чином, участь КНС у проведенні соціалістичного землеустрою не лише вирішила проблем землевлаштування та землекористування на Поділлі, але й стала причиною продовження, по суті, громадянської війни на селі.

Навіть після проведеного за вимогою мас зрівняльного поділу земель, більшовики не полишали думки про організацію на селі великого соціалістичного виробництва у вигляді колективних господарств з максимальними ступенями відчуження власності. Однак, оскільки їх спроби негайної колективізації викликали відчайдушний опір селянства, то залучення до колективів пропонувалось проводити поступово, розпочинаючи з найменш заможних верств. Об'єднуючи членів КНС у колгоспах, радянська влада прагнула не лише сформувавши соціальну базу для проведення подальшої колективізації, але й, надаючи державну допомогу незаможницьким колективам намагалась зміцнити їх економічний вплив на селі. Однак, такі колективні господарства не відігравали суттєвої ролі для розвитку сільського господарства, оскільки розвивались не самостійно, а з допомогою наданих державою пільг.

Негативне ставлення до колективізації основної маси селянства

- 494.ДАВО. - Ф.П-29, оп.1, спр. 502, арк.29.
- 495.ДАВО. - Ф.П-33, оп.1, спр. 517, арк.114.
- 496.ДАХО. - Ф.Р-1792, оп.1, спр.108, арк.43.
- 497.ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр. 890, арк.102.
- 498.ДАВО. - Ф.Р-951,оп.1, спр. 181, арк.58.
- 499.ДАВО. - Ф.Р-401, оп.1, спр. 8, арк.48.
- 500.ДАВО. - Ф.Р-951, оп.1, спр. 181, арк.59.
- 501.ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр. 1114, арк.34.
- 502.Там само. - Спр. 1209, арк.13.
- 503.ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр. 1237, арк.9.
- 504.ЦДАВО України. - Ф.257,оп.1, спр. 1114, арк.191.
- 505.ДАВО. - Ф.П-136,оп.3, спр. 71, арк.6.
- 506.ЦДАВО України. - Ф.257,оп.1, спр. 1294, арк.158.
- 507.Голод на Поділлі. Книга свідчень.-Кам'янець-Подільський, 1993. - С.41.
- 508.Там само. - С.53.
- 509.Шульга І.Г. Голод на Поділлі.-Вінниця,1993.-С.123.

- 464.ДАВО. - Ф. П- 1, оп. 1, спр. 502, арк. 187.
 465.ДАВО. - Ф. П- 1, оп. 1, спр. 456, арк. 17.
 466.Хозяйственное строительство Подолии. Отчёт губэкономсо-
 вещения украинскому экономическому совету.(апрель-октябрь
 1922г) - С. 164.
 467.Хорошун Б.І. Від голоду до голоду: комуно-радянська продо-
 вольча політика в Україні в 20 – 30 роках. – К., 1998. – С.35.
 468.ДАВО. - Ф.П- 1, оп. 1, спр. 196, арк. 13.
 469.ДАВО. - Ф.Р - 2041, оп. 1, спр. 287, арк. 25.
 470.ДАВО -Ф.Р-1901,оп.1,спр.24, арк.16.
 471.Шульга І.Г. Голод на Поділлі. -С.14.
 472.Комуністична партія України в резолюціях...-Т.1. - С.191.
 473.Денисовець П.М. Єрмак О.П. Податкова політика Радянської
 держави щодо селянства України в 1921-1929 рр.// Український іс-
 торичний журнал. -1982.-№6. -С.90.
 474.Іванова О. Вказ. праця. - С.51.
 475.Хвиля А. Якою дорогою йти неможликам.-Х., 1925. - С.13.
 476.ДАВО -Ф.П-1,оп.1,спр.500, арк.15.
 477.ЦДАВО України.-Ф.257,оп.1, спр.120, арк.45.
 478.ДАВО -Ф.Р-925, оп.8, спр.27, арк.48.
 479.ДАВО -Ф.П-1, оп.1, спр.380, арк.18.
 480.Слотюк В.П. Державна хлібзаготівельна компанія на Украї-
 нів 1926-1929 роках: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд
 іст.наук 07.00.02. -Київ, 1992.-С.17.
 481.ДАВО.- Ф.П- 33, оп.1, спр. 768, арк.6.
 482.ДАВО. - Ф.П-29, оп.1, спр. 373, арк.68.
 483.ДАВО. - Ф.П-29,оп.1, спр. 373, арк. 49.
 484.ЦДАГО України - Ф.1, оп.1,спр.282, арк.57.
 485.ДАХО. - Ф.Р-1791, оп.1, спр.70, арк.276.
 486.ЦДАГО України. - Ф.1, оп.20,спр.2774, арк.52.
 487.ДАВО. - Ф.П-29, оп.1, спр. 373, арк.222-222 зв.
 488.ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 20, спр.2774, арк.5.
 489.ДАХО. - Ф.Р-1791, оп.1, спр.23, арк.19.
 490.ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.820, арк.215.
 491.Колективізація і голод на Україні 1929-1933. Зб.док. і мат.-К.,
 1992. -С.7
 492.ДАВО. - Ф.П-29, оп.1, спр. 471, арк.40.
 493.ЦДАГО України. - Ф.1, оп.20, спр.2981, арк.86.

змусило більшовиків шукати й інші шляхи усупільнення їхніх го-
 сподарств, зокрема такі, які б базувалися не на примусі, а слугували
 економічним стимулом для селян до об'єднання. Їхні погляди були
 звернуті до селянської кооперації, яка не була безпосередньо
 пов'язана з відчуженням власності і разом з тим виховувала у селян
 навички колективної праці. Розглядаючи самодіяльну селянську ко-
 операцію як невід'ємний елемент капіталістичної економіки, біль-
 шовики вбачали своє завдання в необхідності одержавлення селян-
 ської кооперації та пристосуванні її до комуністичної доктрини су-
 спільного розвитку, в якій кооперуванню відводилась роль підгото-
 вки селянства до суцільної колективізації.

Особлива активізація діяльності КНС Поділля спостерігається
 в період проведення масової колективізації селянських госпо-
 дарств. Організації сільської бідноти були використані правлячим
 режимом як ударна організаційна сила в проведенні кампаній по
 “ліквідації куркульства як класу”. Прагнучи збагатитись за рахунок
 розкуркуленого майна, члени КНС не лише сумлінно виконували
 партійні директиви, але й нерідко виявляли власну ініціативу в ро-
 зширенні масштабів проведеного розкуркулення. Тому не дивно,
 що антибільшовицький селянський рух, що розгорнувся у відповідь
 на проведення суцільної колективізації, крім працівників радянсь-
 ко-партійного апарату, був спрямований і проти безпосередніх ви-
 конавців - комітетів неможлимих селян.

Одним із важливих завдань, поставлених перед комнезами
 Поділля радянською владою, була участь у проведенні продоволь-
 чих компаній на селі. Адже від успішного продовольчого поста-
 чання пролетарського населення великих промислових міст та чи-
 сельної Червоної армії залежала підтримка комуністичного режиму
 взагалі. Це штовхало більшовиків до вжиття найрішучіших приму-
 сових заходів з метою вилучення з українського села максимальної
 кількості продовольства та сільськогосподарської сировини. Саме
 тому продовольче питання розглядалось більшовиками як не-

від'ємна складова теорії класової боротьби. Класовий принцип, а отже і участь КНС у продовольчих компаніях, забезпечував диференційований підхід до визначення розмірів здачі продовольчих запасів державі, який передбачав перенесення ваги на більш заможні верстви селянства. Крім того, роль КНС у продовольчих компаніях визначалась певними повноваженнями, наданими їм радянською владою.

Так, при вилученні продзапасів місцеві комнезами не лише сповіщали продоргани про заможних селян, але й направляли своїх представників у продзагони для реквізиції продукції у селянських товаровиробників. Стимулюванням для роботи комнезамів були процентні відрахування на користь сільської бідноти, розподіл яких проходив через організації КНС. Таким чином, участь організованої бідноти у вилученні продовольства неминуче забезпечувала розкол селянства і поглиблювала соціальні протиріччя на селі.

Відповіддю подільського селянства на запровадження непосильної продовольчої розкладки та методів її стягнення був повстанський рух, який охопив всі повіти Поділля. Не визнаючи загальноселянського характеру антибільшовицьких повстань, влада прагнула залучити до боротьби з ними і комітети незаможних селян. Члени КНС були використані режимом як для проведення роботи в селі по виявленню учасників антирадянського руху, так і для формування спеціальних військових підрозділів та загонів місцевої самооборони. В деяких повітах Подільської губернії, де повстанський рух проти більшовиків набув найбільшого розмаху, владою була проведена навіть часткова мобілізація усіх членів КНС. Однак і ці заходи не сприяли ліквідації опору селянства насадженню комуністичного режиму на селі.

Опинившись перед загрозою нової війни з селянством, більшовики змушені були проголосити про припинення комуністичного штурму. Основою нової економічної політики стала заміна продрозкладки твердим продовольчим податком. Однак розміри податку

рико-красзнавчої конференції.- Ком-Под., 1987.-С.38.

436.ДАВО. - Ф.Р - 1901, оп. 1, спр. 40, арк. 51.

437.ДАВО. - Ф.Р - 925, оп. 8, спр. 56, арк. 158.

438.ДАВО. - Ф.Р - 587, оп. 1, спр. 52, арк. 6.

439.Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчёт Украинского экономического совета.- Х.,1922. - С. 521.

440.ДАВО. - Ф.П.-1, оп. 1, спр. 321, арк. 62.

441.Комуністична партія України в резолюціях... - С. 137.

442.ЦДАГО України. - Ф.1, оп 20, спр 849, арк.26

443.Отчёт губисполкома Подолии (1920- 1921 гг.). - С.17.

444.Поділля в період відбудови народного господарства. (1921-1925).36.док. і мат. - С.112

445.Стенографический отчёт 2-го губернского съезда Советов Подолии. 3-5 дек. 1921г. - С.15

446.ЦДАВО України. - Ф.27, оп 3, спр 57, арк. 16.

447.Отчёт губисполкома Подолии (1920-1921гг.). - С.18.

448.ДАВО. - Ф.Р - 2041, оп. 1, спр. 93, арк. 114.

449.Стенографический отчёт 2-го губернского съезда Советов Подолии. 3-5 декабря 1921г.-С.17.

450.Соціалістичне будівництво на Хмельниччині 1921-1941. Документи і матеріали . - Львів, 1989. - С.78

451.ДАВО. - Ф.Р - 925, оп. 8, спр. 19, арк. 2.

452.ДАВО. - Ф.Р - 1901, оп. 1, спр. 4, арк. 123.

453.Історія селянства Української РСР. - Т.2 - К., 1967.- С.105.

454.ДАВО. - Ф.Р 2041, оп 1, спр. 93, арк.42 зв.

455.ЦДАВО України. - Ф.257, оп 1, спр 12, арк. 3.

456.Там само. - Спр. 15, арк. 11.

457.Стенографический отчёт 2-го губернского съезда Советов Подолии . - С. 19.

458.Хозяйственное строительство Подолии. Отчёт губэкономсовета украинскому экономическому совету. (август-декабрь 1921г). - С.151.

459.Там само. - С. 153.

460.ДАХО. - Ф.Р - 2422, оп. 1, спр. 9, арк. 25.

461.ДАВО. - Ф.Р - 2041, оп. 1, спр. 287, арк. 19.

462.Голод 1921-1923 рр в Україні. Збірник документів і матеріалів. - К., 1993. - С. 52.

463.ЦДАВО України. - Ф.257, оп 1, спр 62, арк. 56.

НЭПа. (1921-1923 гг.). - Л., 1964. - С.288.
408.Комуністична партія України в резолюціях... - С.114.
409.Краткая инструкция по борьбе с бандитизмом на Украине. - С.7.
410.Лихолат А.В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922г.). -М., 1954. - С.122.
411.ЦДАВО України. - Ф.2, оп.2, спр.157, арк.4.
412.ДАВО.- Ф.Р-925, оп.8, спр.5, арк.152.
413.Там само.-Спр.56, арк. 56.
414.ДАВО.- Ф.Р-925, оп.8, спр.19, арк. 23.
415.ДАВО.-Ф.Р- 925, оп.8, спр.56, арк.109-110.
416.ДАВО.-Ф.Р- 1901, оп.8, спр.7, арк.34.
417.Кучер О.О. Вказ. праця. -С.116.
418.ДАВО. - Ф.Р - 925, оп. 8, спр. 56, арк. 9.
419.Там само. - Арк. 12.
420.ДАВО. - Ф.П - 1, оп. 1, спр. 380, арк. 27.
421.ДАВО. - Ф.Р - 925, оп. 8, спр. 5, арк. 134.
422.Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского центрального исполнительного комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Выпуск первый. Март - июнь 1921 г. - Х., 1921. - С. 55-57.
423.Отчет губисполкома Подолии (1920 - 1921 гг.). - С. 15.
424.ДАВО. - Ф.Р - 925, оп. 8, спр. 19, арк. 1-2.
425.Там само. - Арк. 3.
426.Поділля в період відбудови народного господарства (1921 - 1925) Зб. док. і мат. - Вінниця, 1957. - С. 106-108.
427.ДАВО. - Ф.Р - 2041, оп. 1, спр. 93, арк. 72.
428.Там само. - Арк. 74.
429.ДАВО. - Ф.Р - 925, оп. 8, спр. 63, арк. 37.
430.Алтуев В.М. Участь міліції України в боротьбі з бандитизмом у 1921- 1925рр.// Український історичний журнал. - 1973. - №10. - С. 123.
431.ЦДАВО України. - Ф.257, оп 1, спр 120, арк.2.
432.Кучер О.О. Вказ. праця . - С.124.
433.ДАВО. - Ф.Р - 925, оп. 8, спр. 19, арк. 6.
434.ДАВО. - Ф.Р - 2041, оп. 1, спр. 93, арк. 145.
435.Алещенко М.І. Участь комітетів незаможних селян в боротьбі з бандитизмом на Поділлі (1920-1922рр) // Тези 7 Подільської істо-

виявились настільки непосильними для селян, що збір його як і раніше проходив шляхом насильного вилучення. Тому до збору продподатку, як і раніше, були залучені комнезами як політичні організації сільської бідноти, які тепер проголошувались державними збирачами податків.

Участь подільських КНС у зборі продподатку засвідчила про збереження системи примусових заходів в проведенні продкомпаній, що негативно позначилось на настроях селянства.

Особливу потребу в залученні комнезамів до продовольчих компаній більшовики відчували під час відновлення комуністичного штурму на селі. Наданням особливих повноважень та стимулюванням роботи незаможників процентними відрахуваннями від зібраного хліба, правлячий режим забезпечив за собою підтримку організованої бідноти в проведенні хлібозаготівельних компаній 1928-1932 рр. на Поділлі. Своєю безпосередньою роботою в комісіях з хлібозаготівель члени КНС зробили жакливу послугу тоталітарному режиму в здійсненні геноциду проти подільського селянства.

Додаток А

Організаційний стан КНС Поділля в 1920-1925 рр.

Дата	Кількість комітетів	Чисельний склад
10.XI.1920 р.	327	-
1.II.1921 р.	1967	-
2.IV.1921 р.	2080	-
1.IX.1921 р.	3160	141000
1.XII.1921 р.	1620	35300
1.III. 1922 р.	-	115290
1.VIII.1922р.	1742	233373
1.V.1923 р.	1414	120816
1.X.1923 р.	1463	125437
1.I.1924 р.	1457	129586
1.IV.1924 р.	1324	132971
1.VIII.1924р.	1096	140052
1.X.1924 р.	-	148662
1.I.1925 р.	1227	186123
1.III.1925 р.	-	194322
1.VII.1925 р.	1125	211682

Таблиця розрахована за: Комітети незаможних селян України (1920-1933 рр.).- К., 1968.-С.340,356; Обзор организации КНС (с начала организации и до 1 декабря 1920 р.).- Харьков, 1920.- С.11-19; ЦДАВО України: Ф.257, оп.1, спр.19, арк.110, 186; Спр.92, арк.4; ЦДАГО України: Ф.1, оп.1, спр.91, арк.77; ДАВО: Ф.1, оп.1, спр.437, арк. 4, 18; Спр.438, арк.101-104; Ф.Р - 1901, оп.1, спр.1, арк.270.

380.Комітети незаможних селян України 1920-1933. Зб.док.і мат.- С.14.

381.Вісті ВУЦВК та Харківського губревкому.-1920.-11 червня.

382.Ревергук В.А. Продовольчі загони України в боротьбі за хліб.// УДЖ.- 1983.-№3- С.39.

383.Комуністична партія України в резолюціях...-Т.1.-С.109.

384.Кульчицький С.В. Вказ праця.-С.114.

385.Березовчук М.Д. Роль комнезамів в соціалістичній перебудові села.// Український історичний журнал.-1960.-№3.-С.53.

386.Хозяйственное строительство на Подолии. Отчет губэкономсовета Украинскому экономическому совету за август- декабрь 1921 года.-Винница, 1922.-С.14.

387.Отчёт губисполкома Подолии (1920-1921 гг.). - Винница, 1922. - С.434.

388. Там само.-С.436.

389. Хозяйственное строительство Подолии. Отчет губэкономсовета Украинскому экономсовету с 1 апреля 1922 г. по 1 октября 1922 г.- С.10.

390.Отчёт губисполкома Подолии (1920-1921 гг.). - С.438.

391.ДАВО.- Ф.П.-1, оп.1, спр.471, арк.25.

392.ДАВО.- Ф.Р.-2041, оп.1, спр.571, арк.5.

393.ДАВО.- Ф.Р-2041, оп.1, спр.93, арк.39.

394.Там само.-Арк.51.

395.ДАВО.- Ф.Р-587, оп.1, спр.127, арк.64.

396.Шульга І.Г. Гірка правда.- Вінниця, 1997.-С.117.

397.ДАВО.- Ф.Р-925, оп.8, спр.56, арк.30 зв.

398.Там само.-Арк. 34.

399.ДАВО.- Ф.Р.-925, оп.8, спр.59, арк.14-14 зв.

400.Історія України: нове бачення. - С.166.

401.ЦДАВО України.-Ф.2, оп.2, спр.40, арк.30.

402.Сборник секретных приказов войскам Киевского военного округа.-К.,1921.- С.17.

403.Кульчицький С.В. Вказ.праця.-С.144.

404.Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921- 1923 рр. -Х.,1971.-С.37.

405.ДАВО.- Ф.Р-925,оп.8,спр.56,арк.49.

406.Там само.- Арк.59.

407.Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале

ства 1920-1932 рр. - Вінниця, 1997.-С.61.
 347.Васильєв В., Віола Л. Вказ. праця.-С.149.
 348.ДАВО. - Ф.Р-401, оп.2, спр.7, арк.54.
 349.ДАВО. - Ф.П-43, оп.1, спр.163, арк.10.
 350.ДАВО. - Ф.П-53, оп.1, спр.575, арк.41.
 351.ДАВО. - Ф.Р-401, оп.1, спр.8, арк.12.
 352.Там само. - Арк.18.
 353.Васильєв В., Віола Л. Вказ. праця.-С.203-205.
 354.ДАВО. - Ф.Р-401, оп.1, спр.8, арк.14.
 355.Васильєв В., Віола Л. Вказ. праця.-С.242.
 356.Там само. -С.214.
 357.ДАВО. - Ф.Р-401, оп.2, спр.7, арк.1.
 358.ЦДАВО. - Ф.257, оп.1, спр.1012, арк.100.
 359.ДАВО. - Ф.Р-401, оп.1, спр.9, арк.8.
 360.ДАВО. - Ф.Р-951, оп.1, спр.182, арк.158.
 361.ДАВО. - Ф.Р-401, оп.2, спр.6, арк.2.
 362.ДАВО. - Ф.Р-951, оп.1, спр.182, арк.39.
 363.ДАВО. - Ф.Р-951, оп.1,спр.204, арк.176.
 364.Ленінський шлях: Орган Вінницького міського комітету КП(б)У, місьради та міськпрофради. -1931. - 12 квітня.
 365.Комітети незаможних селян України 1920-1933. Зб.док. і мат.-К.,1968.-С.572.
 366.ДАВО. - Ф.Р-784, оп.1, спр.3, арк.12.
 367.ДАВО. - Ф.Р-784, оп.1, спр.3, арк.7.
 368.Ленін В.І. Повне зібр. тв.- Т.36.- С.424.
 369.Там само. - Т.38. - С.7.
 370.Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сб. док. за 50лет.- Т.1. (1917-1928). - М., 1967. - С.91.
 371.Малик Я.Й. Вказ. праця. - С.106.
 372.Там само. - С.107.
 373.Кульчицький С.В. Вказ праця. - С.11.
 374.Там же.-С.112.
 375.Історія України : нове бачення. - Т.2. -К., 1996. -С.164.
 376.ЦДАГО України.-Ф.1, оп.1, спр.28, арк.287.
 377.Комітети незаможних селян України. 1920-1933. Зб.док.і мат. - С.7.
 378.Петровський Г.І. Великі роки. -К., 1957. - С.152.
 379.ЦДАВО України.-Ф.257, оп.1, спр.5, арк.5.

Додаток Б

Кількість комітетів незаможних селян по губерніях України
в 1920-1925 рр.

Губернії	10. IX 1920.	10. X 1920.	10. XI. 1920.	1. VII. 1923.	17. IX. 1923.	1. I. 1924.	1. VIII. 1924.	1. I. 1925.
Київська	869	1163	1271	1572	1690	1609	1562	1691
Подільська	-	-	327	1414	1270	1457	1096	1227
Одеська	422	922	1322	1052	828	772	828	1078
Полтавська	1280	1091	1237	879	1094	1025	1057	1061
Волинська	-	-	-	747	894	896	896	986
Катеринославська	203	262	464	853	911	836	907	943
Чернігівська	237	661	765	612	730	674	724	740
Харківська	945	1057	1190	748	726	679	716	687
Донецька	1139	1183	1484	668	680	644	650	664
Миколаївська	1000	1340	1539	-	-	-	-	-
По Україні	6510	7681	9599	8535	8873	8491	8436	8987

Таблиця розрахована за: Комітети незаможних селян України (1920-1933 рр.).- К., 1968.-С.40-54; Обзор организации КНС (с начала организации и до 1 декабря 1920 р.).- Харьков, 1920.- С.11-19; ЦДАВО України: Ф.257, оп.1, спр.92, арк. 4; Спр.171, арк.61; Спр.333, арк.1; ДАВО: Ф.Р -1901, оп.1, спр1, арк.270.

Додаток В

Чисельний склад організацій КНС на Україні в 1923-1925 рр.

Губернії	1.IV. 1923 р.	1.X. 1923 р.	1.XII. 1923 р.	1.VIII. 1924 р.	1.III. 1925 р.
Подільська	120816	125437	138186	140052	194322
Одеська	92417	109272	180031	125452	144322
Київська	75789	52936	87677	125888	144236
Полтавська	48147	55187	59131	84632	105138
Волинська	64091	71524	71438	80030	99394
Катеринославська	28060	41525	48935	73386	97386
Харківська	31996	36138	42849	46218	62814
Донецька	30302	43250	49599	64987	57346
Чернігівська	17406	17907	25907	29942	41427
По Україні	516014	532875	636243	770251	946642

Таблиця розрахована за: Комітети незаможних селян України (1920-1933 рр.)- К., 1968.-С.351; ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.209, арк.118; ДАВО.- Ф. Р - 1901, оп.1, спр.11, арк. 270.

- 313.Червоний край. -1928. -24 травня.
 314.ДАВО. - Ф.Р-951, оп.1, спр.172, арк.29.
 315.Петровський Г.И. Доклад на X съезде КП(б)У. -Х., 1927.-С.44.
 316.Х з'їзд КП(б)У. Стенографічний відчит.-С.401.
 317.ДАВО. - Ф.Р-401, оп.1, спр.8, арк.1.
 318.Вісті ВУЦВК.- 1928.-14 червня.
 319.ДАВО. - Ф.Р-2041, оп.1, спр.314, арк.124.
 320.ДАВО. - Ф.П-29, оп.1, спр.386, арк.97.
 321.ДАХО. - Ф.Р-1791, оп.1, спр.23, арк.4.
 322.Комітети незаможних селян України 1920-1933. 3б.док. і мат.-К.,1968.-С.484.
 323.ДАХО. - Ф.Р-1791, оп.1, спр.186, арк.18.
 324.ЦДАГО України. - Ф.1, оп.1, спр.324, арк.152.
 325.ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.1012, арк.11.
 326.ДАВО. - Ф.П-29, оп.1, спр.512, арк.20.
 327.ДАВО. - Ф.Р-2041, оп.1, спр.283, арк.42.
 328.Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 - березень 1930).- Вінниця,1997.- С.116.
 329.Там само. - С. 117.
 330.Україна. Статистичний щорічник. - Харків, 1929. - С.15.
 331.Червоний край. - 1929. - 16 грудня.
 332.ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.890, арк.43.
 333.ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.1012, арк.100.
 334.Комітети незаможних селян України 1920-1933. 3б.док. і мат.-К., 1968. - С.389-392.
 335.Там само. - С.572.
 336.ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.1222, арк.67.
 337.ДАВО. - Ф.Р-401, оп.1, спр.9, арк.3.
 338.ДАВО. - Ф.П-43, оп.1, спр.164, арк.4.
 339.ДАВО. - Ф.П-29, оп.1, спр.611, арк.8.
 340.ДАВО. - Ф.Р-2041, оп.1, спр.493, арк.2.
 341.Шульга І.Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 рр. - Вінниця, 1997. - С.51.
 342.ДАВО. - Ф.П-29, оп.1, спр.611, арк.3.
 343.Васильєв В., Віола Л. Вказ. Праця. - С.152-154.
 344.ДАВО. - Ф.П-29, оп.1, спр.611, арк.6.
 345.Васильєв В., Віола Л. Вказ. праця. - С.145.
 346.Шульга І.Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селян-

- 280.ДАВО. - Ф.Р-2041,оп.1, спр.189, арк.68.
 281.Матеріали до звітної доповіді ВЦКНС VI Всеукраїнському з'їзду незаможних селян.- X., 1928. - С.22-23.
 282.ДАВО. - Ф.П-33,оп.1, спр.520, арк.22.
 283.Кульчицький С.В. Вказ. праця.-С.301.
 284.Іванова О.Вказ. праця. - С.55.
 285.Марочко В.І. Українська селянська кооперація.Історико-теоретичний аспект (1861-1929рр.). - К., 1995. -С.99.
 286.Мануильський Д.З. О новой политике в деревне и работе на селе.-X., 1922.-С.14.
 287.Комуністична партія України в резолюціях... Т.1.-С.43.
 288.ЦДАГО України. - Ф.1, оп.6, спр.985, арк.1.
 289.ДАВО. - Ф.П-1, оп.1, спр.674, арк.8 зв.
 290.Марочко В.І. Вказ. праця.- С.118.
 291.ЦДАВО України. - Ф.271, оп.1, спр.48, арк.3.
 292.Матеріали по обслідуванню комитетов незаможных селян. По данным обследования в июне 1925г. - X., 1925. - С.33-51.
 293.ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.333, арк.1-4.
 294.Марочко В.І. Вказ. праця.- С.101.
 295.ДАХО. - Ф.Р-1791,оп.1,спр.167, арк.17.
 296.ДАВО. - Ф.Р-1901, оп.1, спр.66, арк.6.
 297.ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.136, арк.25.
 298.Отчет Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 г.-С.29.
 299.ДАВО. - Ф.Р-1901, оп.1, спр.66, арк.80.
 300.Червоний край. - 1928. -24 травня.
 301.ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.864, арк.12.
 302.ДАВО. - Ф.П-29, оп.1, спр.409, арк.279.
 303.ДАВО. -Ф.П-31, оп.1, спр.268, арк.26.
 304.ДАВО. - Ф.П-29,оп.1,спр.259, арк.236.
 305.V Всеукраїнський з'їзд КНС. Стенографічний відчит.- С.14.
 306.ДАВО. - Ф.П-33, оп.1, спр.654, арк.80.
 307.ДАВО. - Ф.П.-31,оп.1,спр.372, арк.20.
 308.ДАХО. - Ф.Р-1791,оп.1,спр.70, арк.115.
 309.ДАВО. - Ф.П.-31,оп.1,спр.324, арк.17.
 310.ДАВО. - Ф.П-29,оп.1,спр.409, арк.15.
 311.ДАВО. - Ф.П-29,оп.1,спр.290, арк.17.
 312.ДАВО. - Ф.Р-401, оп.1, спр.2, арк.18.

Додаток Д

Чисельний склад окружних КНС Поділля в 1925-1930 рр.

Округи	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.	1929 р.	1930 р.
Вінницька	45785	22699	40024	44378	50715	53170
Кам'янецька	38359	15673	28760	32544	44529	48104
Могилівська	43430	17697	30597	35810	38987	42354
Проскурівська	40556	16784	24612	29301	33421	39216
Тульчинська	43984	24065	26522	30015	35217	40438
Всього	212114	96918	150515	172048	202869	223282

Таблиця розрахована за: ДАВО: Ф. П - 29, оп.1, спр.409, арк.43; Спр.512, арк.34; Ф. П - 31, оп. 1, спр. 243, арк. 42 - 43; Ф.П - 33, оп.1, спр.498, арк.1; Спр.557, арк. 31; Ф. Р - 401, оп.2, спр.7, арк.24; ДАХО: Ф.Р - 1791, оп.1, спр.123, арк.15; Спр.186, арк.65; Спр.212, арк.91.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ленін В.І. Повне збір. тв.- Т.38. - С.187.
2. Ленін В.І. Повне збір. тв.-Т.39...- С.217.
3. Карр Э. История Советской России. -Т.2.- М., 1990. - С.530.
4. Ленін В.І. Повне збір. тв.-Т.43.- С.156.
5. Березовчук Н.Д., Бондаренко Г.В. Пролетарская опора в деревне.-К., 1986. - С.30.
6. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918-1919 гг. - М., 1997. - С. 133.
7. Бойко Ю. Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання. - Париж, 1964. - С.146.
8. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). -К., 1996. - С.77.
9. Там само.- С.38.
10. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.-Т.2.-К., 1979. - С.121.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі-ЦДАГО України).- Ф.1, оп.1, спр.28, арк.281.
12. Ленін В.І. Повне збір. тв. -Т.51. - С.141.
13. Кульчицький С.В. Вказ праця. - С.269.
14. ЦДАГО України.-Ф.1, оп.1, спр.28, арк.345.
15. ЦДАГО України.-Ф.1, оп.1, спр.28, арк.286.
16. ЦДАГО України. - Ф.1, оп.6, спр.5, арк.13.
17. ЦДАГО України. - Ф.1, оп. 20, спр.354, арк.66.
18. ЦДАГО України. - Ф.1, оп.6, спр.12, арк.2.
19. Березовчук М.Д. Перші соціалістичні перетворення на селі.-К., 1976.- С.75.
20. Комітети незаможних селян України 1920-1933. Зб. док. і мат.-К., 1968.- С.7.
21. Раковский Х. Отчёт рабоче-крестьянского правительства Украины IV Всеукраинскому съезду Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 16-20 мая 1920 г. - Харьков, 1920. - С.10.
22. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). Зб. док. і мат. - К., 1957.- С.114.
23. Комуніст. -1920. - №2. - С.14.
24. Обзор организации КНС (с начала организации до 1/XII 1920г.) - Х., 1923. -С.6.

- губпросвета. - 1922.- 13 липня.
251. ДАВО. -Ф.П-1, оп.7, спр.172, арк.102.
 252. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925pp.) Зб. док. і мат. - Вінниця, 1957. - С.234.
 253. ДАХО. - Ф.Р-3318, оп.1, спр.7, арк.47.
 254. Отчет Подольського губернского исполнительного комитета за 1923г. - С18.
 255. Іжевський В. Й. Вказ. праця.-С.43.
 256. Там само.-С.44.
 257. ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.171, арк.64,67.
 258. ДАВО. - Ф.Р-1901, оп.1, спр.86, арк.13.
 259. ДАВО. - Ф.Р-925, оп.8, спр.27, арк.48.
 260. Шульга І.Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 ... -С. 30.
 261. ЦДАГО України. - Ф.1, оп.20, спр.1666, арк.29.
 262. Матеріали по обстеженню комитетов незаможних селян. По данным исследования в июне 1925 г.-Х., 1925.-С.40.
 263. Опора партії на селі... -С.97.
 264. ДАВО. - Ф.П-1, оп.1, спр.368, арк.13.
 265. Комітети незаможних селян України 1920-1933. Зб. док. і мат.-С.170.
 266. Загорський П.Г., Стоян П.К. Вказ праця. - С.63.
 267. ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.171, арк.5.
 268. ДАВО. - Ф.П-1, оп.1, спр.439, арк.16.
 269. Там само. -Спр.438, арк.10.
 270. Отчет Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 год.-С.18.
 271. ДАВО. - Ф.П-1, оп.1, спр.438, арк.10.
 272. ДАВО. - Ф.Р-951, оп.1, спр.73, арк.2.
 273. Комітети незаможних селян України 1920-1933.-Зб. док. і мат.-К., 1968.-С.351.
 274. Кульчицький С.В. Вказ. праця. - С.306.
 275. V Всеукраїнський з'їзд КНС. Стенографічний відчит.-Х., 1927.-С.28.
 276. ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.474, арк.32.
 277. ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.474, арк.33.
 278. КПРС в резолюціях... Т.2. - К., 1979. -С.248.
 279. Кульчицький С.В. Вказ. праця.-С.318.

222.ДАВО .- Ф.Р-1901, оп.1, спр.59, арк. 155.
223.Отчет Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 г.- С.11.
224.Поділля в період відбудови народного господарства (1920-1925). 36. док. і мат.- Вінниця, 1957.- С.286.
225.ДАВО .- Ф.Р-784, оп.1, спр.1, арк. 65.
226.ЗУ УСРР. 1924.- N7.- Ст.71.
227.ДАВО .-Ф.Р-951, оп.1, спр.5, арк. 83.
228.ДАВО .- Ф.Р-951, оп.1, спр.126, арк. 85.
229.Там само. - Спр.128, арк. 51.
230.ДАВО.- Ф.П-1, оп.1, спр.493, арк. 83.
231.ДАВО.- Ф.П-1, оп.1, спр.493, арк. 69.
232.ДАВО.- Ф.П-29, оп.1, спр.141, арк. 125-127.
233.ДАВО.- Ф.П-31, оп.1, спр.107, арк. 39.
234.Материалы по обследованию комитетов незаможных селян. (По данным исследования в июне 1925 г.)- X., 1925.- С.41.
235.КПРС в резолюціях...Т.2.-К.,1979.-С.121.
236.Кульчицький С.В. Вказ. праця.-С.137.
237.Березовчук М.Д. Историчне значення ленінської концепції організації селянської бідноти, як передумови формування класу колгоспного селянства //УІЖ.-1984.-N4.-С.23.
238.Всеукраїнський з'їзд КНС. Стенографічний відчит.-X., 1920.- С.32.
239.Чмыга А.Ф.Колхозное движение на Украине 1917 - 1929.- М., 1974.-С.72.
240.Шульга І.Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920-1932 рр.-Вінниця, 1997.-С.28.
241.ЦДАВО України. - Ф.27, оп.1, спр.37, арк.17.
242.Кульчицький С.В. Вказ. праця.-С.141.
243.ДАВО. - Ф.Р-1901, оп.1,спр.12, арк.26.
244.Кульчицький С.В. Вказ. праця.-С.142.
245.Отчет Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 год.-С.63.
246.ЦДАВО України. -Ф.257,оп.1,спр.332,арк.28.
247.ДАВО. -Ф.Р-1901,оп.1,спр.28,арк.39.
248.ЦДАГО України. - Ф.1, оп.1, спр.59, арк.9.
249.Комуністична партія України в резолюціях...Т.1.-С.138.
250.Известия Подольского губисполкома, губкома КП(б)У и

25.Комітети незаможних селян України 1920-1933. 36. док. і мат.- С.15.
26.Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. (1919-1920). 36. док. і мат. - С.124.
27.Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920г. по 1 августа 1920 г. -X.,1920.- С.32.
28.Березовчук М.Д. Ленін і організації сільської бідноти на Україні // Український історичний журнал. - 1967. -№4. - С.43.
29.Комітети незаможних селян України. 1920-1933. 36. док. і мат. - С.105.
30.Малик Я.Й. Впровадження радянського режиму в українському селі (1919-1920). - Львів, 1996. - С.139.
31.ЦДАГО України. - Ф28, оп.1, спр.36, арк.4.
32.ЦДАГО України.-Ф.1, оп.1, спр28, арк 280.
33.Комітети незаможних селян України 1920-1933. 36.док. і мат. - С.103;105.
34.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України).-Ф.5, оп.1, спр.246, арк 1-2.
35.Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918- грудень 1920). Документи і матеріали .- Вінниця, 1959. - С.382.
36.Хозяйственное строительство Подолии. Отчет губэкономсовещания Украинскому экономическому совету с 1 апреля по 1 октября 1922 г. - Винница, 1921. -С.30.
37.Березовчук М.Д. Бондаренко Т.В. Вказ. праця. - С.30.
38.Там само. - С.56.
39.Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО). - Ф.Р-1791, оп.1, спр.7, арк.10.
40.ЦДАГО України.-Ф.1, оп.20, спр.1666, арк.22.
41.Стенографический отчет II Губсъезда Советов Подолии. 3-5 декабря 1921г.- Винница, 1922. - С.3.
42.ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.9, арк.4.
43.Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.-Т.1. -К., 1976. - С.91.
44.ЦДАВО України.-Ф.257, оп.1, спр.14, арк.26.
45.ЦДАГО України. - Ф.28, оп.1, спр.496, арк.5.
46.Комітети незаможних селян України 1920-1933. 36. док. і мат. -

С.119-131.
47.ЦДАГО України. - Ф.1, оп.20, спр.1666, арк.28.
48.ЦДАВО України.-Ф.257,оп.1,спр.19,арк.86.
49.ЦДАВО України.-Ф.5, оп.1, спр.645, арк.3.
50.Там само. - Арк.26.
51.ЦДАВО України.- Ф.257, оп.1, спр.19, арк.110.
52.Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). -Ф.П.- 1, оп1, спр328, арк.127.
53.Стенографический отчет II Губсьезда Советов Подолии...С -10
54.ЦДАГО України.-Ф.1, оп.20, спр.354, арк.260.
55.Стенографический отчет II Губсьезда Советов Подолии...-С.6.
56.Отчёт губисполкома Подолии (1920-1921гг.). - Винница, 1921. - С. 403 - 404.
57.ДАВО. - Ф.Р - 1901, оп. 1, спр. 1, арк. 44.
58.ЦДАВО України. - Ф. 257, оп.1, спр. 55, арк. 78.
59.Кульчицький С.В. Вказ. праця. - С. 269.
60.ДАВО. - Ф.Р - 2041, оп. 1, спр. 28. Арк. 29.
61.ЦДАВО України. - Ф. 257, оп.1, спр. 15, арк. 2.
62.Там само. - Спр. 16, арк. 283.
63.Кульчицький С.В. Вказ. праця. - С. 270.
64.ЦДАГО України. - Ф. 1, оп.1, спр. 91, арк. 78.
65.ДАВО. - Ф.П - 1, оп. 1, спр. 437. арк. 4.
66.Мануільський Д.З. О новой политике в деревне и работе на селе. - Х., 1922. - С. 9.
67.Комуністична партія України в резолюціях...- Т. 1.- С. 138.
68.Іжевський В. Й. Короткий нарис історії незаможних селян на Україні. - Х.,1924.- С. 26.
69.Хозяйственное строительство Подолии. Отчёт губэкономсовещания украинскому экономсовету с 1 апреля - по 1 октября 1922 г. - С. 36.
70.ДАХО. - Ф.П. - 3, оп. 1, спр. 851, арк. 4.
71.Мануільський Д.З. Вказ. праця.- С. 4.
72.Шехватов В. Итоги первого губсьезда комнезамов на Подолии.// Рабоче - крестьянская газета. - 1922 . - 29 апреля.
73.ЦДАВО України. - Ф. 1, оп.1, спр. 91, арк. 81.
74.Комуністична партія України в резолюціях...- Т. 1.- С. 205-206.
75.Закон про комітети незаможних селян. 27 травня 1922р. - Вінниця, 1922. - С. 14-16.

на Україне (декабрь1919 -март 1921 гг.).-С.101.
191.Комітети незаможних селян України (1920-1933).36. док. і мат.- С.126.
192.ЦДАВО України.- Ф.257, оп.1, спр.35, арк. 17-18.
193.Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923).- К., 1975.-С.59.
194.Робота на селі. Збірник матеріалів і розпоряджень про роботу на селі.- Х.,1920.- С.30.
195.ДАВО.- Ф.П-53, оп.1, спр.17, арк. 9.
196.ЦДАВО України.- Ф.27, оп.2, спр.109, арк. 34.
197.Стенографический отчет II губсьезда Советов Подолии 3-5 декабря 1921г. - Винница, 1922.- С.24.
198.ЦДАВО України.- Ф.257, оп.1, спр.120, арк. 86.
199.ДАВО.- Ф.П-1, оп.1, спр.922, арк. 12 зв.
200.ДАВО.- Ф.Р-951, оп.1, спр.1, арк. 24.
201.ДАВО.- Ф.Р-951, оп.1, спр.1, арк. 28.
202.ЦДАВО України.-Ф.257, оп.1, спр.20, арк. 47.
203.Там само. - Арк. 48.
204.ЦДАВО України.- Ф.257, оп.1, спр.136, арк.1.
205.ДАВО. - Ф.Р-1901, оп. 1, спр.7. арк.1.
206.Там само- Арк.3.
207.ДАВО.- Ф.Р-1901, оп. 1, спр.75, арк. 31.
208.ЦДАВО України.- Ф.257, оп.1, спр.55, арк. 80.
209.ДАВО.- Ф.Р-951, оп.1, спр.126, арк. 712.
210.ЦДАВО України.-Ф.257, оп.1, спр.193, арк. 49.
211.ЦДАГО України.- Ф.1, оп.20, спр.1666, арк. 28.
212.ДАВО.-Ф.Р-2041, оп.1, спр.255, арк. 15.
213.ДАВО.-Ф.П-1, оп.1, спр.730, арк. 22.
214.ДАВО.- Ф.Р-1012, оп.1, спр.214, арк. 5-6.
215.Іванова О. Роль комітетів незаможних селян Поділля в господарському будівництві (1921-1925)// В кн. З історії радянської Вінниччини.- Вінниця, -1960.- С.52.
216.ДАВО.- Ф.Р-1901, оп.1, спр.76, арк. 3.
217.ЗУ УСРР. 1923.- N33.- Ст.1048.
218.ДАВО.-Ф.П-1, оп.1, спр.148, арк.12.
219.ДАВО.- Ф.Р-1901, оп.1, спр.4, арк. 38.
220.ДАВО.-Ф.Р-1882, оп.2, спр.21, арк. 39.
221.ДАВО.- Ф.П-29, оп.1, спр.102, арк. 72.

164.ЦДАВО України.-Ф.257, оп.1, спр.1295, арк.28.
165.ЗУ УСРР, 1933. - Ч.14. - Ст.154.
166.КПРС в резолюціях... Т.2.-К., 1979. - С.121.
167.Кульчицький С.В. Вказ. праця.-С.134.
168.Ленін В.І. Повне зібр.тв.-Т.39.-С.370.
169.Отчет губисполкома Подолии (1920-1921 гг).-Винница, 1922.- С.113.
170.Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 -март 1921 гг.).- Х., 1980.-С.98.
171.Отчет Подольського губернского исполнительного комитета за 1923 г.-Винница, 1924.-С.19.
172.ДАВО.-Ф.П-40, оп.2, спр.148, арк. 39.
173.Хозяйственное строительство на Подолии. Отчет губэкономсовещания с 1 апреля 1922 г. - по 1 октября 1922 г.Винница, 1923. - С.42.
174.ЦДАВО України.-Ф.27, оп.1, спр.293, арк. 8.
175.Хозяйственное строительство на Подолии. Отчет губэкономсовещания с 1 апреля 1922 г. - по 1 октября 1922 г.- Винница, 1923. - С.43.
176.Хозяйственное строительство на Подолии. Отчет губэкономсовещания с октября 1921 по март 1922 г.- Винница 1922.- С.42.
177.ДАВО.- Ф.П-1, оп.1, спр.493, арк. 27.
178.ДАВО.- Ф.П-1, оп.1, спр.493, арк. 26.
179.Шульга І.Г. Голод на Поділлі.- Вінниця, 1993.- С.16.
180.ЦДАГО України.- Ф.1, оп.20, спр.1885, арк. 118.
181.ДАВО.- Ф.П-1, оп.1, спр.493, арк. 30.
182.ЦДАГО України.- Ф.1, оп.20, спр.368, арк. 65.
183.Комітети незаможних селян України (1920-1933). Зб.док.-К., 1968.- С.17.
184.Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г.- Х.,1920. - -С.48-49.
185.ДАВО.- Ф.Р- 3796, оп.1, спр.11, арк.3.
186.ДАВО.- Ф.Р- 2041, оп.1, спр.20, арк.8.
187.ДАВО.- Ф.П-40, оп.2, спр.148, арк. 54.
188.Там само. - Арк. 165.
189.ДАВО.- Ф.Р- 857, оп.1, спр.86, арк.32.
190.Ксензенко Н.И. Революционные аграрные преобразования

76.ДАВО. - Ф.Р - 925, оп. 8, спр. 27, арк. 46-56.
77.ЦДАГО України. - Ф.1, оп 1, спр. 112, арк. 6.
78.ЦДАГО України. - Ф.28, оп 1, спр. 5, арк. 14.
79.ЦДАВО України. - Ф.257, оп 1, спр. 161, арк. 18
80.ЦДАГО України. - Ф.1, оп 20, спр. 1661, арк. 22.
81.Там само. - Оп. 1, спр. 12, арк. 109.
82.Кульчицький С.В. Вказ. праця. - С. 271.
83.ЦДАГО України. - Ф.1, оп 1, спр. 116, арк. 62.
84.Комітети незаможних селян України. 1920 - 1933. Зб.док і мат. - С. 181.
85.ДАВО. - Ф.П - 1, оп. 1, спр. 348, арк. 72.
86.Там само - Арк.13.
87.ДАВО. - Ф.Р - 1901, оп. 1, спр. 20, арк. 16.
88.Там само. - Спр. 4, арк. 22.
89.Там само. - Спр. 61, арк. 2.
90.ДАВО. -Ф.Р-1901, оп. 1, спр. 30,арк. 8.
91.Там само. - Оп. 2, спр. 2, арк. 2.
92.ДАВО. - Ф.Р - 951, оп. 1, спр. 78, арк. 16.
93.ДАВО. -Ф.Р-1901, оп.1, спр.248, арк. 19.
94.ДАВО. - Ф.П - 1, оп. 1, спр. 618, арк. 41.
95.ДАВО. - Ф.Р - 1901, оп. 1, спр. 59, арк. 207.
96.ДАВО. - Ф.Р - 1901, оп. 1, спр. 63, арк. 14 .
97.ДАВО. - Ф.Р - 1901, оп. 1, спр. 17, арк. 33.
98.Венер М. Лицом к деревне: Советская власть и крестьянский вопрос//Отчественная история. -1993. - №5. - С. 92.
99.Березовчук М.Д. Заходи КП(б)У по організаційно-політичному зміцненню комнезамів (1925)// Український історичний журнал. - 1964. - №1. - С. 38
100.Пленум ЦК КП(б)У 10-13 січня. Стенографічний відчит. - Х., 1925. - С. 62.
101.ДАВО. - Ф.Р - 1901, оп. 1, спр. 10, арк. 7.
102.ДАВО. - Ф.Р - 915, оп. 1, спр. 13, арк. 180.
103.Поділля в період перебудови народного господарства (1921-1925pp) Зб.док і мат. - Вінниця,1957.- С. 503.
104.ДАВО. - Р - 1901, оп. 1, спр. 10, арк. 110.
105.ЦДАГО України. - Ф.1, оп 20, спр. 2067,арк. 8.
106.Там само. - Оп.20, спр. 2066, арк. 15.
107.Там само. - Спр. 2067, арк. 120.

108.ЦДАГО України. - Ф.1, оп 1, спр. 165, арк. 53.
109.Пленум ЦК КП(б)У 10-13 січня 1925 р. Стенографічний відчит. - Х., 1925. - С. 109.
110.Письма Й.В. Сталіна Молотову. 1925-1936 гг. Сб. док. - М., 1995, - С.46.
111.ЦДАГО України. - Ф.1, оп 20, спр. 2066, арк. 3.
112.Комітети незаможних селян України 1920 - 1933рр. Зб.док. і мат. - С. 362.
113.Матеріали до перевиборів комітетів незаможних селян. - Х., 1925. - С. 56.
114.ДАХО. - Ф.Р - 1791, оп. 1, спр. 123, арк. 15
115.ДАВО. - Ф.П - 29, оп. 1, спр. 231, арк. 29.
116.ДАВО: Ф.П-29, оп.1, спр.409, арк.43;Ф.П-31, оп.1, спр.243, арк.42-43; Ф.П-33, оп.1, спр.498, арк.1; ДАХО: Ф.Р-1791, оп.1, спр.123, арк.15
117.У Всеукраїнський з'їзд незаможних селян. Стенографічний звіт. - Х.,1927. - С.19.
118.ДАХО. - Ф.Р - 1791, оп. 1, спр. 123, арк. 15.
119.ДАВО. - Ф.П - 31, оп. 1, спр. 243, арк. 42.
120.ДАХО. - Ф.Р - 1791, оп. 1, спр. 224, арк. 4.
121.ДАВО. - Ф.П - 29, оп. 1, спр. 224, арк. 5.
122.ЦДАГО України. - Ф.1, оп 20, спр. 2781,арк. 104.
123.ЦДАГО України. - Ф.1, оп 20, спр. 2785,арк. 551.
124.ДАВО. - Ф.П - 33, оп. 1, спр. 780, арк. 1.
125.Червоний край. - 1928. - 17 червня.
126.ЦДАВО України. - Ф.257, оп 1, спр. 1278,арк. 29-32.
127.ЦДАВО України. - Ф.257, оп 1, спр. 820, арк. 282.
128.ЦДАВО України. - Ф.257, оп 1, спр. 856, арк. 26.
129.ДАВО. - Ф.Р - 401, оп. 2, спр. 2, арк. 53.
130.Там само. - Арк. 80
131.ЦДАГО України. - Ф.1, оп 1, спр. 324,арк. 168.
132.КПРС в резолюціях ... Т.4. С. 304.
133.ДАВО. - Ф.П - 29, оп. 1, спр. 512, арк. 67.
134.ЦДАГО України. - Ф.257, оп 1, спр. 1278, арк. 98.
135.Там само. - Арк. 88.
136.ЦДАГО України. - Ф.1, оп 20, спр. 3185, арк. 6.
137.ДАВО. - Ф.Р - 401, оп. 2, спр. 7, арк. 10.
138.Комітети незаможних селян України 1920 - 1933рр. Зб.док. і

мат. - С. 389-393.
139.ДАВО. - Ф.Р - 401, оп. 2, спр. 7, арк. 10.
140.ЦДАГО України. - Ф.257, оп 1, спр. 1230,арк. 30.
141.Там само. - Арк. 312.
142.Комітети незаможних селян України 1920 - 1933рр. Зб.док. і мат. - С. 8.
143.ЦДАГО України. - Ф.1, оп 1, спр. 28,арк. 360.
144.ЦДАГО України.-Ф.1, оп.6, спр.12, арк.7.
145.ЦДАГО України. - Ф.1, оп.1,спр.91, арк.88.
146.Загорський П.С. Стоян П.К. Нариси історії комітетів незаможних селян. - К., 1960. - С.76; Комітети незаможних селян України 1920- 1933 рр.: Зб. док. і мат. -К., 1968. - С. 315; Отчет Подольского губернского исполнительного комитета за 1923 год. -Винница, 1924. - С.16; Перевибори сільських рад 1228 - 1929 рр. - Харків, 1929. - С.ХІУ; ЦДАВО України. - Ф.257, оп. 1, спр.240, арк.36-41; Там само. -Спр.332, арк.3; Там само. - Спр.597, арк.3.
147.Рабоче- крестьянская газета .- 1924.- 13 февраля.
148.ДАВО.-Ф.1, оп.1, спр.363, арк.7.
149.ДАВО.-Ф.Р.-1901, оп.1, спр.61, арк.42.
150.Мануильський Д.З.О новой политике в деревне и работе на селе. - Х.,1922.- С.8.
151.Комітети незаможних селян України 1920-1933. Зб. док. і мат.- С.315.
152.Ганжа О.І. Опір становленню тоталітарного режиму в УСРР. - К.,1996.- С.19.
153.Петровский Г.И. Избранные произведения.-М.,1987.- С.141-142.
154.ЦДАВО України.-Ф.257, оп.1, спр.302, арк.4.
155.Підсумки виборчої компанії 1925-1926рр.-Х.,1926.- С.17.
156.ДАВО.-Ф.П.-29,оп.1,спр.224,арк.17.
157.Ганжа О. Вказ. праця.- С.25.
158.Перевибори сільських рад 1928-1929 рр.-Х.,1929. - С.12.
159.ДАВО.- Ф.П.-33,оп.1,спр.544,арк.162.
160.ДАВО.- Ф.П.-29,оп.1,спр.409,арк.8.
161.ДАВО.-Ф.П.-29, оп.1, спр.409, арк.8.
162.ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.340, арк.4.
163.Загорський П.С.,Стоян П.К. Нариси історії комітетів незаможних селян.-К., 1960. -С.141.